

BEYNƏLXALQ ELMİ JURNAL
INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL

FOLKLOR VƏ ETNOQRAFIYA

Folklore and Ethnography

*Jurnal Azərbaycan
Respublikası Ədliyyə
Nazirliyində qeydiyyatda
alınmışdır.*

VÖEN: 1300495731
*Rüblük elmi jurnal
Hakimli Dərgi*

Jurnal 2004-cü ildən nəşr
olunur. 2017 № 03-04 (51)

QURUCUSU:
prof.M.P.QASIMLI

Redaksiyanın ünvanı:
*AZ 1143 Azərbaycan Respublikası,
Bakı şəhəri, Zəhid Xəlilov, 38.
Address: 31. Zəhid Halilov, 38, Bakı,
Azerbaijan Republic, AZ 1143.
The Editorial office of "Folklore
and Ethnography" journal
Founder and Editor-in-Chief: Prof.
M.P.Gasimli*

*Mob., 0503186183
E-mail orhanpasham58 @yahoo.com
orhanpasham58 @mail.ru
www.folkloretnoqrafiya.com*

REDAKSİYA HEYƏTİ:

Məhərrəm QASIMLI (baş redaktor), Öcal OĞUZ (Türkiyə), Fikrət TÜRKMƏN (Türkiyə), Bayram DURBİLMƏZ (Türkiyə), Yaşar KALAFAT (Türkiyə), Betti BLEYER (ABŞ), Anna OLDFLID (ABŞ), Əli KAFKASİYALI (Türkiyə), Esmə ŞİMŞƏK (Türkiyə), İmperiat XALİPAYEVA (Rusiya), Şəmsəddin KUZƏÇİ (İraq), Əli ABBAS (Gürcüstan), Böyükbəy ƏLƏKBƏROĞLU (Təbriz), Muxtar İMANOV, Qəzənfər PAŞAYEV, Qadir QADİRZADƏ, Aybəniz Kəngərli-ƏLİYEVA, Qənbər ŞƏMŞİROĞLU, Səhər ORUCOVA, İradə KÖÇƏRLİ, Mahmud ALLAHMANLI, Afina BARMANBAY (Türkiyə), Ədalət NƏSİBOV, İsfəndiyar RÜSTƏMOV, Tahir ƏMİRASLAN, İsmayıl MƏMMƏDLİ, Yusif SƏFƏROV, Bəhrüzər RÜSTƏMOV.

MÜNDƏRİCAT

<i>Məhərrəm Qasımlı</i>	
Azərbaycan aşıq ədəbiyyətinin milli və tarixi özəlliyi.....	3
<i>İsmayıl Məmmədli</i>	
Aşıq Ələsgərin az bəlli olan şeirləri.....	11
<i>Tahir Amiraslan</i>	
İşıqlı zülmət.....	17
<i>Hacı Qadir Qadirqadə</i>	
V.Qriqoryevin “Statistiçeskoe Opisanie Naxiçevanskoy Provinçii” (Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri) əsərində əhalinin məşğuliyyəti və ticarət məsələləri.....	38
<i>Abbasqulu Nəcəfzadə</i>	
Haqqı özünə qaytarılan Əlihüseyn Dağlı.....	45
<i>Bəhrüzər Rüstəmov</i>	
Babalar belə söyləmiş.....	56
<i>Asəf Orucov</i>	
Süd məhsullarının hazırlanmasında ənənəvi üsullar.....	72
<i>Sevinc Cəfərova</i>	
Dastanlarımız ekranda	77
<i>Fəridə Kazımova</i>	
“Əmsali-türkanə” XVIII yüzillik ədəbi abidəsi kimi.....	82
<i>Ruziyə Quliyeva, Elnur Həsənov</i>	
Gəncə imamzadəsi	90
<i>Orxan Paşa</i>	
Saz başına döndüyüm	95

Contents

<i>Maharram Gasimli</i>	
National and Historical Features of Ashug Literature.....	3
<i>Ismayil Mammadli</i>	
Unpublished Poems of Ashug Alesker.....	11
<i>Tahir Amiraslan</i>	
Bright Darkness.....	17
<i>Haji Gadir Gadirzade</i>	
Business and Trade issues in V.Qriqoryev’s Work “Statistiçeskoe Opisanie Naxiçevanskoy Provinçii” (Statistic Description of Nakhchivan District)	38
<i>Abbaskulu Najafzade</i>	
About the Ashug Alihuseyn Daghli.....	45
<i>Bahruzar Rustamov</i>	
As Said Our Ancestors.....	56
<i>Asaf Orujov</i>	
Traditional Methods of Preparation of Dairy Products.....	72
<i>Sevinj Jafarova</i>	
Eposes on the Screen.....	77
<i>Farida Kazimova</i>	
“Amsali-turkana” as XVIII Century Literary Monument	82
<i>Ruziya Guliyeva & Elnur Hasanov Ganja Imamzadeh</i>	
Tomb as the Ancient Multiculturalism Monument.....	90
<i>Orkhan Pasha</i>	
Poetry.....	95

Saz dünyası

MƏHƏRRƏM QASIMLI
Professor, Əməkdar elm xadimi

AŞIQ ƏDƏBİYYATININ MİLLİ VƏ TARİXİ ÖZƏLLİYİ

Sinkretik səciyyə daşıyan aşıq sənətinin və onun ayrılmaz tərkib hissəsi kimi təzahür edən aşıq ədəbiyyatının ilkin təşəkkül və biçimlənmə prosesi əsa-sən XIII-XV əsrlər boyunca əhatə etsə də, bu tarixi mərhələdə bir tərəfdən ozan sənətinin hələlik meydanı tam olaraq tərk etməməsi, o biri tərəfdən də aşıqlıq yolunu tutan yeni tipli söz və musiqi sənətkarının ilahi eşq aşıqlığı – Haqq aşıqlığı statusunu bütün parametrləri ilə özündə cəmləşdirib başa çatdırmaması həmin dönəm daxilində sözügedən istiqamətin

görkəmli simalarının ortaya çıxması imkanını gerçəkləşdirə bilməmişdir. Bu səbəbdən də sufi-dərviş mənəvi-fəlsəfi hərəkətinin içərisindən ayrıca bir xətt-axın kimi zühur edən aşıqlığın ilahi-ruhani təbliğat missiyası ilə yanaşı musiqiçi-söz sənətkarına və bədii ədəbiyyat daşıyıcısına çevrilməsi kifayət qədər uzun bir zaman miqyasını əhatə etmişdir.

XIII-XV yüzilliklər arasında sufi-dərviş hərəkəti, xüsusən də ələvi – bəktəşi və səfəviyyə təmayülləri əsasən müxalif mövqe nümayiş etdirərək gizlin və ya açıq şəkildə mövcud hakim siyasi dairələrə qarşı dayandığından onların simasında ortaya çıxan hər hansı sənət təzahürlərinə - musiqi, poeziya, teatral-xoreoqrafik mərasimlərə çox da xoş yanaşılmır, bu səbəbdən də onların daimi olaraq təqib, təhdid və təzyiq-basqı altında qalması qaçılmaz olurdu. Sufi-dərviş mədəniyyəti və onun üzvi tərkibi kimi ilahi eşq-Haqq aşıqlığı yolunu tutmuş dərviş-aşıqlar hər nə qədər rəmzi-məcəzi obrazlar, təsəvvüf simvolikası, mətnaltı eyhamlar arxasında gizlənmə manerası ilə diqqəti yayındırmağa çalışsalar da, həmin tarixi dövrlərin siyasi-ideoloji ittiham və cəzalarından öz acı nəsiblərini almaqdan qurtula bilməmişdilər. XVI yüzilliyin başlanğıcında yeni bir siyasi-ideoloji sistemin-

Səfəvilər xanədanının hakimiyyətə gəlməsi dərviş-aşıqların sənət həyatına və tarixi mücadiləsinə nəfəs genişliyi qazandırdı. Səfəvi-qızılbaş xanədanının başında duran Şah İsmayıl Xətayinin (hak. illəri: 1501-1524) sufi-dərviş mədəniyyətinə, xüsusən də onların yaratdığı musiqi və poeziyaya böyük məhəbbət və ehtiramla yanaşması bu yöndəki ədəbi-mədəni həyatın təzyiq və təqiblərdən xilasına imkan açdı. Bu zamandan etibarən sufi-dərviş mədəniyyəti, o cümlədən də aşiq sənəti və onun tərkib hissəsi olan aşiq ədəbiyyatı özünün tarixi müxalifət mücadiləsini tamamlayaraq mövcud iqtidarın – Səfəvi xanədanının diqqəti və himayəsi altında onun siyasi və ideoloji təbliğati ilə bağlı geniş miqyaslı mədəni fəaliyyət həyata keçirməyə başladı. Əsasən XVI-XVIII yüzilliklər arasında gerçəkləşən bu sistemli fəaliyyət Azərbaycan-Səfəvi xanədanının təmsalında milli dövlətçilik düşüncəsinin, hərbi-vətənçilik duyğusunun, milli kimlik qururunun, şərəfli tarixi keçmişə, ana torpağa, ana dilinə, vətən coğrafiyasına məhəbbətin gücləndirilməsi işinə böyük və təkrarsız fayda gətirdi. Məhz bu münbit zəmin və onun üzərində irəliləyən tarixi-mədəni proses aşiq ədəbiyyatı anlayışını, daha sonra isə onun Azərbaycan və Anadoludakı qaynar sənət həyatını ortaya çıxardı. Aşiq ədəbiyyatının görkəmli simaları və onların yaratdıqları möhtəşəm dastanlar, biri-birindən gözəl poetik əsərlər milli-mənəvi sərvətlərimizin qızıl səhifələrinə çevrildilər. Şah İsmayıl Xətayinin bu yönə yetirdiyi diqqət ondan sonrakı dövrlərdə Şah Təhmasib (hak. illəri: 1524-1576), Şah Abbas (hak. illəri: 1588-1629) kimi dəyərli dövlət adamları tərəfindən də davam etdirildi. İndinin özündə də canlı danışiq dilində gəzib dolaşan «Aşiq el anasıdır», «Aşiq haqq aşığıdır», «Aşiq dilinə yasaq yoxdur», «Aşığa zaval yoxdur» qəbilindən çoxsaylı el deyimləri də əslində həmin dövrlərdə aşığa və aşiq ədəbiyyatına olan yüksək səviyyəli münasibətin tarixi ifadəsidir.

Aşıqlar hərbi-siyasi və dövlət mərasimlərinin əsas ruhlandırıcı təbliğat vasitəsi kimi Səfəvilər xanədanının rəsmi tədbirlərində xüsusi yer alırdılar. Onlar bu mərasimlərdə ordu geyimində çıxış edirdilər. Dövlətçilik rəmzi olan ordu geyimini - hərbi libası hətta el-elat şadlıqlarında, toy-düyün yığnaqlarında əyinlərində daşıyan aşıqlar Səfəvilər dönməindən sonrakı dövrlərdə də əyinlərindəki geyimi ənənəvi aşiq libası kimi uzun zaman qoruyub saxladılar. Aşıqdan, aşiq sənəti və ədəbiyyatından ruhlandırıcı təbliğat vasitəsi kimi Əfşarlar, Qacarlar xanədanlarının hakimiyyəti zamanında da geniş istifadə olunmuşdur. Bununla belə, Azərbaycan aşiq

sənəti və onun yaratdığı ədəbiyyat məhz Səfəvilər epoxasında öz həyatının ən parlaq dönməni yaşamışdır.

Aşıq ədəbiyyatında özündən əvvəlki ədəbi-tarixi ənənədən bir neçə istiqamətdə qaynaq kimi faydalanma özünü göstərir:

a) qam-şaman və ozan poetik qəliblərindən bəhrələnmə;

b) ozan epik ənənəsindən (oğuznaməçilik təcrübəsindən) faydalanma yolu ilə aşıq dastanlarının ərsəyə gətirilməsi;

c) klassik şərq poetikası və divan ədəbiyyatına məxsus obraz, bədii fiqur və şeir biçimlərindən, eləcə də epik qəliblərdən istifadə olunması;

d) təsəvvüf simvolikası və sufi-dərviş fəlsəfəsindən bəhrələnmə.

Sadalanın müddəaların ayrı-ayrılıqda açıqlanmasına ciddi ehtiyac duymadan belə bir ümumiləşdirici qənaəti diqqət önündə saxlayaq ki, aşıq sənəti dolaylı şəkildə olmuş olsa da, özünün sələfləri olan qam-şamanların və ozanların repertuarına məxsus bir çox poetik obraz və vasitələrdən yararlanaraq onlardan məqsədyönlü şəkildə istifadə etmişdir. «Dədə Qorqud»dakı ozan dilinə məxsus bədii-üslubi vasitələrlə Qurbani, Abbas Tufarqanlı və Aşıq Ələsgər kimi ustad aşıqların müraciət etdikləri poetik obrazlar arasında elə bir ciddi fərqlənə bilməməsi bunun əyani ifadəsidir. Təkcə «dağ» obrazına müraciətin «Dədə Qorqud» ozanının dilindəki poetik xitab çeşidləri ilə aşıq ədəbiyyatındakı «Dağlar» rədifli yüzrlərlə şeirin tutuşdurulması bu baxımdan yetərlidir.

Ozanların oğuznaməçilik təcrübəsi də aşıq dastançılığında epik ənənə olaraq öz davamını tapır. «Dədə Qorqud» boyları ilə «Koroğlu» qolları arasında bənzər tərəflər fərqli tərəflərdən qat-qat çoxdur. Bu tarixi-semantik bağları, xüsusən də epik təhkiyə tərzindəki oxşarlıqları «Dədə Qorqud» boylarından xeyli sonra ərsəyə gələn «Aşıq Qərib», «Əsli və Kərəm», «Şah İsmayıl və Gülzar», «Tahir və Zöhrə» sırasından olan onlarla dastanın dil-üslub, təhkiyə tərzü və poetik sistemində də müşahidə etmək mümkündür.

Qam-şaman və ozan söyləmələrindən fərqli olaraq aşıq şeir və dastanlarında klassik şərq poetikası və divan ədəbiyyatı ünsürlərinə də müraciət özünü göstərir. Burada obraz və bədii-üslubi vasitələrlə yanaşı divan ədəbiyyatına məxsus şeir formalarına (divani, müxəmməs, qəzəl, rübai, müləmmə və s) müraciətin müşahidə olunması da bu istiqamətin ayrıca bir qaynaq rolu oynadığını söyləməyə əsas verir.

Ümumən rəmzi-məcəzi ifadə tərzinə meyilli olan aşıq ədəbiyyatında təsəvvüf simvolikası həmin istiqamətin əsas ağırlıq mərkəzi kimi çıxış edir.

Klassik ustad aşıqların poetik irsində və orta çağ aşığı dastançılıq ənənəsində bu istiqamətin tarixi kökləri sufi - dərviş fəlsəfi sisteminə söykənir.

Göründüyü kimi, aşığı sənəti və onun ortaya çıxardığı möhtəşəm bədii ədəbiyyat çoxyönlü və çoxçeşidli tarixi-mənəvi qaynaqlara söykənir. Bununla belə, söykəndiyi tarixi-mənəvi qaynaqlardan yaradıcı şəkildə bəhrələnən aşığı ədəbiyyatı özünəməxsus və təkrarsız özəlliklərə malikdir.

Aşığı ədəbiyyatı bütün başqa keyfiyyətləri ilə yanaşı ***birinci növbədə milli ədəbiyyat hadisəsidir***. Öz metrik və melopoetik göstəricilərinə görə o nə şifahi xalq ədəbiyyatına, nə də yazılı divan ədəbiyyatına bənzəmir. O, türk etnik-mədəni sisteminin birbaşa özünəməxsus olan, onun tarixi-genetik təbiətindən doğan xüsusi bir ədəbiyyat tipidir. Bu xüsusiyyəti, ayrıcalığı şərtləndirən başlıca əlamətlər aşağıdakılardır:

1. Aşığı ədəbiyyatının dili istisnasız olaraq ***türkcədir***. O, daşdığı dilin təbiətindən, ruhundan, linqvo-poetik imkanlarından, melodik harmoniyasından doğan milli ədəbiyyat hadisəsidir. Müqayisə üçün xatırladaq ki, divan ədəbiyyatı şairlərinin böyük əksəriyyəti öz yaradıcılıqlarında ana dilləri ilə yanaşı ərəb və fars dillərinin imkanlarından da geniş istifadə etmişlər. Aşığılar isə başqa dilləri bildikləri halda belə (Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım və Molla Cumanın ərəb və fars dillərini bilməsi məlumdur) ancaq öz ana dillərində – türkcə ədəbiyyat yaratmışlar. Burasını da əlavə etmək yerinə düşər ki, yabançı milli kökənə sahib olan yunan-aysoru, gürcü erməni, ləzgi avar, tat aşığıları öz şeirlərinin uzun əsrlər boyu böyük əksəriyyətlə məhz türkcə düzüb qoşmuşlar.

2. Aşığı ədəbiyyatının əsas hissəsi ***müəlliflidir***. Onun çox az qismini anonim və ya bir başqa sözlə «xalq ədəbiyyatı» adlandırmaq olar. Aşığıların yaratdıqları poetik örnəklərin üzərində böyük əksəriyyətlə müəllif möhür-təxəllüs olur. Şifahi şəkildə daşındığı üçün nə qədər variantlaşmaya məruzə qalıb-qalmamasından asılı olmayaraq məhz bu keyfiyyət aşığı ədəbiyyatının anonimləşməsinə imkan vermir. Bir anlıq diqqət yetirək: XVI yüzilliyin divan şairi Məhəmməd Füzuli öz şeirlərinin «xalq ədəbiyyatı» olduğunu qəbul etmədiyi kimi, həmin dönmənin saz şairi Dirili Qurbani də düzüb-qoşduğu qoşma və gəraylıların «xalq ədəbiyyatı» sayılmasına heç bir şəkildə razılıq verməzdi.

3. Aşığı ədəbiyyatı orta çağlardan üzü bəri ədəbi-estetik səciyyə baxımından iki mühüm axar üzərində hərəkət etmişdir. Əvvəlki dönmədən-ozan ənənəsindən qəbul etdiyi gerçəkliyin təsvir və tərənnüm xətti (təbiətin

və insan gözəlliyinin təsvir-tərənnümü, mərdlik, igidlik, halallıq kimi yüksək mənəvi keyfiyyətlərin, ibrətverici tarixi hadisələrin həyatı və fəlsəfi ümumiləşdirmələr yolu ilə təqdimi) və məcazi səciyyə daşıyan ürfani-təsəvvüf təbliğatına bağlı olan təriqət xətti.

Gördüyünü çağırmaq prinsipinə söykənən aşiq ədəbiyyatı hər hansı bir «izmə» bağlı olub-olmamasının fərqinə varmadan üzə əski çağlardan bu günə kimi **gerçəkçi-realist xətti** özünün və sözünün (bədi sözünün!) diqqət mərkəzində saxlamışdır. Maraqlıdır ki, gerçəkçi xəttin XVIII əsr yazılı ədəbiyyatında təzahür edən Molla Pənah Vaqif görüntüsünü realizmin önü, ərəfəsi və ya «er-kən realizm» kimi qəbul etdiyimiz halda, Vaqifin bir çox şeirlərində aşkar təsiri (hətta bir çox hallarda nəzirə səviyyəsində təsiri!) duyulan Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşiq, Xəstə Qasım və başqalarını bu ədəbi keyfiyyətə uyğun və sahib görmürük. Halbuki həmin gerçəkçi keyfiyyətin ədəbiyyatın yazılı və ya şifahi təzahür etməsinin elə bir əhəmiyyəti yoxdur. Bu mənada Vaqifəqədərki aşiq ədəbiyyatı da öz gerçəkçi xətləri ilə ədəbiyyatda realizm problemini araşdıran filoloji düşüncənin diqqətində dayanmalıdır.

XIX-XX yüzillikdə aşiq ədəbiyyatının gerçəkçi-realist yönü daha da güclənmiş, ürfani-təsəvvüf xətti isə tədricən sönməyə başlamışdır.

4. Aşiq ədəbiyyatı, xüsusən də aşiq poeziyası oğuz-türk mədəniyyətinə məxsus musiqi alətinin – **sazın müşayiəti ilə təqdim olunan**-yaranan, oxunan, ifa edilən **bədi söz sənətidir**. Bu səbəbdən də onların «saz şairi» adıyla çağırılması daha uyğundur. «Saz şairi» aşiq ədəbiyyatının əsas yaradıcı qüvvəsidir.

5. Aşıqların – saz şairlərinin düzüb-qoşduqları **poetik mətnlər müəyyən saz havalarının melodik qəlibi üzərində** biçimlənir. Qam-şaman və ozan dönəmində musiqi alətinin – qopuzun təkmil şəkildə olmaması onun melodiya-larında və bu melodik havaların müşayiəti ilə söylənən poetik mətnlərdə müəy-yən bir detonə-nizamsızlıq olduğu bəlli bir gerçəklikdir. Qopuzla müqayisədə aşiq sazı daha mükəmməl ritmik və melodik imkanlara malik bir alət olduğu üçün melodiya-saz havasında yaranan nizamlı biçim həmin ahəngin tələblərinə uyğun poetik mətnin- aşiq şeirinin ərsəyə gəlməsini şərtləndirmişdir. Saz havaları öz melodik qəlibləri etibarlı ilə daha çox səkkizlik və on birlik ölçü-sündə olduğu üçün poetik mətnlərin də həmin mizana uzlaşması şərt sayılır. Səkkizlik ölçüsündəki melopoetik mətnlər (gəraylılar) daha arxaik hesab olunur. Tarixi təkamül prosesi sadədən

mürəkkəbə doğru getdiyindən qoşma qəlibi və onun üzərindəki şeir çeşidləri (on birliklər) səkkizlik ölçüsündəki melopoetik mətnlərdən xeyli sonra ərsəyə gəlmişdir. On birlik, yəni qoşma qəlibi üzərində olan saz havaları da səkkizlik ölçüsündəki saz havalarından sonrakı mərhələyə aiddir. Maraqlıdır ki, «Koroğlu» dastanındakı şeirlərin səksən faizi gəraylı, cəmi iyirmi faizi qoşmadır. Burası da diqqətçəkicidir ki, əldə olan on beşə qədər «Koroğlu havası»nın da əksəriyyəti səkkizlik ölçüsündədir. Qoşma qəlibinə uyğun gələn havaların sayı isə cəmi iki-üçdür.

Sazın üç oxuma yeri (bəm, orta və zil) mövcud olduğundan aşıq şeirlərinin ən azından üç bənddən ibarət olması sənət normativi sayılır. Bəndlərin sayı üçdən çox (beş, yeddi, səkkiz, on bir və s.) olduğu təqdirdə isə aşıq ifa üçün daha münasib olan üç vacib bəndi çalıb oxuyur, digər bəndləri isə deklamativ yolla çatdırır.

6. Aşıq ədəbiyyatı *nəsr və nəzm* biçimində yaranır. Epik ənənənin əsas hissəsi dastanlarla təzahür etdiyindən bu mətn nəsr və nəzmin növbəli şəkildə biri-birini əvəz etməsi prinsipi üzərində qurulur. Qeyd etmək lazımdır ki, yazılı ədəbiyyatda nəsr və nəzm növbələşməsini əks etdirən müəyyən örnəklərə təsadüf olunsa da, bu keyfiyyət əsasən aşıq dastançılığına məxsusdur. Aşıqların yaratdıqları və söylədikləri epik mətnlər canlı xalq danışığı üslubu ilə aşığın özünün fərdi təhkiyə tərzinin sintezindən ibarət olur. Burada sırf aşıq dilinə və üslubuna xas olan təhkiyə elementlərini, bədii təsvir vasitələrini və keçid formullarını da ayrıca qeyd etmək lazım gəlir.

7. Aşıq ədəbiyyatının poetik mətnlərində türk dilinin akustik və melodik təbiətinə uyğun olaraq *heca vəznini* aparıcı mövqeyə malikdir. Divan ədəbiyyatından gələn divani və müxəmməs kimi şeir şəkilləri isə əruz vəznindədir. Əslində buradakı əruz vəznə də bir xeyli dərəcədə heca təmayüllüdür. Buna görə də divan şairlərinin qələmə aldıkları müxəmməs və divanilərlə aşıqların-saz şairlərinin düzüb-qoşduqları eyni şeir biçimləri arasında xeyli fərqin olduğunu asanlıqla müəyyənləşdirmək mümkündür. Saz havasının melodik biçimlərindən gələn ritmik dinamika aşıq divani və müxəmməslərinə ərəb-fars tərkiblərinin fəal müdaxilə etməsi imkanının qarşısını alır.

8. Aşıq ədəbiyyatını yaradan sənətkarlar bədahətən şeir söyləmək qabiliyyətinə, yüksək bədii zövqə, dərin sənət biliyinə, şəriət və təsəvvüf elmi ilə bağlı mükəmməl təsəvvürlərə malik elm və fəzilət sahibləri olmuş, dərin elm və hikmət sahibləri kimi tanınmışlar. Xəstə Qasım (Molla Qasım), Abdalgüləblə Valeh, Şəmkirli Hüseyn, Molla Cuma, Növrəs İman, Aşıq

Şəmşir və bir çox başqa ustadların yazıb oxuması barədə çoxsaylı faktların olmasına baxmayaraq, ***bütün yaradıcı-ustad aşığıları ümumən savadlı saymaq lazımdır.*** Yazı yaza bilmək savad göstəricisi sayıla bilməz. Aşıq Ələsgər yazı yazmağı bilməsə də şeirlərindəki fəlsəfi mükəllimə və dərin ümumiləşdirmələrlə istənilən «savad» sahibini heyrətdə buraxmaq gücündə olan istedadlı sənətkardır.

9. Aşıq ədəbiyyatı bir sıra əlamətləri ilə şifahi xalq ədəbiyyatını (sözlü-şifahi səciyyə daşması və çoxvariantlı mətnlər şəklində mövcudluğu ilə) xatırlatsa və bir çox örnəklərinin müəllifli olması, hətta bir sıra hallarda müəllifin birbaşa özü tərəfindən (Xəstə Qasım, Molla Cuma, Ağdabanlı Qurban, Növrəs İman, Aşıq Şəmşir, Mikayıl Azafli və s.) yazılması faktına görə yazılı ədəbiyyata yaxınlaşsa da, o nə şifahi xalq ədəbiyyatına, nə də yazılı ədəbiyyata daxil deyildir. Onu bu ədəbiyyat şəkilləri arasında keçid hadisəsi də hesab etmək olmaz. Daşdığı əlamətlər ***aşıq ədəbiyyatını türk ədəbiyyatının xüsusi-ayrıca bir tipi*** kimi səciyyələndirir.

10. Aşıq ədəbiyyatının daşınmasında əsas vəzifəni xalqın ümumi yaddaşı deyil, ***peşəkar-professional sənət adamları*** – aşığılar özləri və onların ardıcılıarı yerinə yetirirlər. Bu zəngin söz sərvətinin həcmi minlərlə şeir və yüzlərlə dastandan ibarət olduğu üçün onun nəsil-dən-nəsilə, yüzildən-yüzilə ötürülməsi işi ilə güclü və tutumlu yaddaş imkanına malik olan peşəkar aşığılar məşğul ola bilmişlər.

11. Aşıq ədəbiyyatının yaranması daha çox aşığıların özləri ilə bağlı olsa da, peşəkar aşığılara ruhən yaxın olan söz-sənət adamları, elat içərisindən çıxmış istedadlı şairlər, sinədəftər söz sərrafları da bu yöndəki bədii sərvətin miqyas genişliyi qazanmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Zaman-zaman bir çox görkəmli yazılı ədəbiyyat nümayəndələri Xətayi, Vaqif, Vidadi, Zakir, Nəbati, Səməd Vurğun, Osman Sarıvəlli, Hüseyn Arif, Məstan Günər, Hüseyn Kürdoğlu, Məmməd Aslan, Zəlimxan Yaqub və s. də aşığı ədəbiyyatını öz qoşma və gəraylıları ilə zənginləşdirmişlər.

12. Azərbaycan və Anadolu aşığı ədəbiyyatına xas səciyyəvi keyfiyyətləri ümumtürk arealında mövcud olan türkmən və özbək baxşı ədəbiyyatında, qazax akın ədəbiyyatında, qırğız jomokçu ədəbiyyatında, altay xayçı ədəbiyyatında, saxa-yakut olonxoçu ədəbiyyatında da müşahidə etmək mümkündür.

Sadalanan keyfiyyətlər aşığı ədəbiyyatını bənzərsiz milli və tarixi özəlliyə malik olan, elə həmin səciyyəyə görə də ayrıca ədəbiyyat tipi adını daşımağa haqqı çatan mənəvi sərvət kimi qəbul etməyi zərurətə çevirir.

SUMMARY

**NATIONAL AND HISTORICAL FEATURES OF
ASHUG LITERATURE**

The presented article is about the ashug literature during the middle ages. The author begins to analyze that period ashug literature from XIII-XV centuries and continues with the analyses of following centuries folklore and literature. Basic features and points are emphasized. Meanwhile, these researches are followed with the information about theories of ashug literature and the peculiarities of ashug art in Azerbaijan, Anatolia and other turkish countries are analyzed comprehensively.

Ulu ozanlarımız

İSMAYIL MƏMMƏDLİ
prof.dr

AŞIQ ƏLƏSGƏRİN AZ ADAMA BƏLLİ OLAN ŞEİRLƏRİ

XX yüzilliyin 20-ci illərindən Aşiq Ələsgərin poeziya çəlengi dəfələrlə kitab şəklində, folklor örnəklərinə həsr olunmuş toplularda dərc olunmuşdur. Bu sahədə müqtədir alimlərimizdən Hümət Əlizadə, Məmmədhüseyn Təhmasib, Əhliman Axundov, Mürsəl Həkimov, İslam Ələsgər və b. misilsiz xidmətlər göstərmiş, böyük zəhmətlərə qatlaşmış, dövrün tanınmış ustad aşıqlarından söhbətlər əsnasında çox dəyərli müxtəlif janrlarda qoşulmuş şeirlərini – qoşma, gəraylı, müxəmməs, təcnis, divani və b. şifahi söz incilərini toplayıb aşığın zəngin bədii irsini çap etdirmişlər. Əyanilik üçün aşığın şeirləri toplanılan aşıqların və folklorsevərlərin adlarını çəkmək ədalətli olardı.

Qazax rayonunun İkinci Şıxlı kəndindən olan Aşiq Məhəmməd, Aşiq Sadıq (Göyçə, Böyük Qaraqoyunlu), Aşiq Talib (Aşiq Ələsgərin oğlu), Aşiq Ağayar (Aşiq Ələsgərin şeyirdlərindən biri Zodlu), Aşiq Haqverdi Talib oğlu, Qaraçıoğlu İbrahim, Aşiq Saleh (Bala Qaraqoyunlu), Aşiq Qara (Gəncə), Aşiq Nəcəf (Daşkəndi), Aşiq Həsən (Gədəbəyli), Aşiq Mehdi (Göyçə, Qanlı kəndi), Aşiq Ədalət Nəsibov, Aşiq Rəhim (Şişqayalı), Əbdüləli Kərimov (Ardanışlı), Aşiq Məhəmməd Həsənov (Kəvər, Ağzıbir kəndi), Rəhim Hacıyev (Göyçə, Zod kəndi), Qaytaran Əsgərov (Qızılvəngli, sonralar Gədəbəyin Arıqıran kəndində yaşamışdır).

Bu sətirlərin müəllifinin - Professor İsmayıl Məmmədlinin atası - əslən Göyçənin Yarpızlı kəndindən olan 40 ildən artıq aşıqlıq sənətinə şərəflə xidmət etmiş Aşiq Oruc Əhmədovun (1920 – 1976) əlyazmaları içərisində - repertuarında Aşiq Ələsgərin bu günədək kitablarına düşməyən şeirlərini burada vermək istərdim.

Bu şeirlərin bəzilərinin məzmunu islam dini ilə, şəriətlə bağlı olduğu

üçün çox güman ki, həmin səbəbdən çapa təqdim olunmayıb, Sovet dövründə şəriətə, dinə aid əsərlərin, həm nəzmlə, həm də nəsrə olan əlyazmaların çapı qadağan idi.

SUMMARY

ABOUT UNPUBLISHED POEMS OF ASHUG ALESKER

The presented article is devoted to the creative-activity of Ashug Alesker. As it is known the great ashug has numerous poets and they have been published in several books, collections, journals and newspapers. The author speaks about the scientists, folklorists who worked on Ashug Alesker's creative-activity and published his poems. At the end of this article several poems of the great ashug are presented and it is emphasized that those poems have never been published anywhere because of several reasons such as his religious world-outlook and spiritual attitude towards the historical events and individual persons.

Aşıq Ələsgər

ŞAHİ-HEYDƏRİ

Könül, nə zaman ki düşdün zillətə,
Sidqi dillə çağır, Şahi-Heydəri.
Qeyzə gəlib bir əl ilə götürdü
Səksən min batmanlıq babi-Xeybəri.

Həsəni müştəba, aləm rəhbəri,
Hüseyn şahiddi mahi-məhvəri.
İmam Zeynalabdin dillər əzbəri,
Ona qurban dedim bu şahı-səri.

Məhəmmədbağıra var iltimasım
Cəfəri-Sadığa bağla ixlasım.
Borcluya zamındı Museyi-Kazım,
Qurtarıb müşküldən çox zəlilləri.

Qərib imam Rza Xorasan şahı,
Sidqinən çağırın heç çəkməz ahı.
Məhəmmədağdı aləm pənahı,
Qoyma darda məni zəlil, müstəri.

Əli Əlinağdı aləmdə əla,
Min dərdinə dərman verir mübtəla.
İstəsən ki, müşkül işin həll ola
Sidqi dillə çağır Həsən Əsgəri.

Sahibi-şəninə gəlibdi surət,
Möminlər hüsnünə verir salavat,
Yolum ərəsətdə etmə xəcalət,
Yandırma oduna sən Ələsgəri.

GETDİ

Xudayi ləm-yəzəl, həyyü -lamizəl,
Çarx vurdu dolandı zamana getdi.
Vəhdü la şəriki, əhli-beytməkan.
Qəhr edib işrəti cahana getdi.

Kəc oldu nizamdan çarxı biyqərim
Dağıldı başımdan dəmli gövhərim.
Dolandırdı camı bəhrilə bərim,
Çəkdiyim zəhmətim əfsana getdi.

Ələsgərəm, çəkdim dərdi-qəm vərəm,
Xahiş eyləmişdim namə göndərəm.
Dolmuşam əmoğlu, fikrə rəhbərəm,
Yolladım bir üzür bahana getdi.

QƏLƏM

Məcnun könlüm yenə fəqan eylədi,
Söyləyim dərdimi sənə yaz, qələm.
Sənsən elmin, həm əhlin ustadı,
Mənə qismət oldu telli saz, qələm.

Xəlqi ümman nurdan bənzərsən nura,
Şövqün düşüb nurtək o aləmlərə.
Şikayətim çoxdur şahi Heydərə
Sən də mənim kimi dərdə döz, qələm.

Ərzim söylə dostu xoş gıftarınan,
Yetir məhəbbətim dil əzbərinən,
İstəsə dost yolunda canı sərinən,
Ələsgər dilindən namə yaz, qələm!

ÇƏKSƏN

Görübsənmi gədə oğlu bəy ola,
Enəcək alçağa yüz başa çəksən.
Qüdrət gözəlliyi bir kəsdə yoxsa,
Sürmə əfsanədi yüz qaşa çəksən.

Yoxla dost-tanışı dar gündə qəsdən,
Həmişə gen dolan yaltaqdan, pisdən,
Kərənti düzəltən dəyərlə misdən,
Qılova gələrmə yüz daşa çəksən.

Ələsgər, mətahın çək tök bazara,
Arif qiymət versin ləli-gövhərə.
Qanmazın üzündən gəlmişəm zara
Nadanın əlindən yüz haşa çəksən.

GÖRÜNSÜN

Ay hazarat, sizdən bir at istərəm
Zatı köhlən, özü leydə görünsün.
Dördündə, beşində ola, artıq olmaya,
Minəndə gözümə şeyda görünsün.

Qulaqları qırğı, dırnağı xata,
Ona süvar olan murada çata.
Çətində qurtara, çapanda tuta,
Əsbilər içində sayda görünsün.

Ələsgər at istər özünün babı,
Yatammır, gözünün qalmayıb xabı.
Ola köhlən ola, olmuya yabı,
Əlimdən verdiyim fayda görünsün.

MƏNİ

Mərizəm dərdimə bulunmaz dava,
Təbib yox, incidir yaralar məni.
Nə müddətdir loğman deyib gəzirəm,
Nə ola tapaydı çaralar məni.

Fələk mənə qarğayıbdı, onu bil,
Gül üstündə fəqan eyləyir bülbül,
Çarxı-fələk etmə bu zülmü qəbul
Müxənnət ox atıb yaralar məni.

Ələsgərəm, dərdim həddən ziyada
Ölübdü köhlənim, qaldım piyada.
Çox çafalar çəkdim fanı dünyada,
Qurtarmır bu düyün, paralar məni.

DÜŞDÜ

Göycə niyə veran oldu,
De nə uşdu, de nə düşdü.
Tubu boylu sevdiyim yar
Bu yollarda çənə düşdü.

Dost yad olmaz birdən-birə,
Əsil ola dövran sürə.
Səhnəbanım gözən yerə,
Yönüm dönə-dönə düşdü.

Ələsgərəm, oldum xəstə,
Gəlin çıxacaq yollar üstə.
Bir süfrədə iki dosta
Çörək vermək mənə düşdü.

QAÇAQAÇ

Fund inqilabı düşdü, dağıldı Göycə,
Al külfəti bu diyardan qaçaqaç.
Ədalət gəlincə başın daldala,
Zimistanda boran-qardan qaçaqaç.

Nərədüzdən qoşun gəldi birbaşa,
İgidlər səf çəkib girdi savaşa,
Xınalı kəkliklər doldular daşa
Saqın tərlan, böylə tordan qaçaqaç.

Ələsgərin qəddin əydi müşkül iş.
Çərxi-fələk, nə sitəmdir bu gərdiş?
Zamananın qulağını bir dəyiş
Qurtar bizi bu diyardan qaçaqaç.

Alt qatlar

TAHİR ƏMİRASLAN
prof., dr

İŞIQLI ZÜLMƏT

*Qədr gecəsidir bu gecə tələs,
Merac gecəsidir bu Məhəmmədin
Nizami Gəncəvi*

*Rəhman və Rəhim Allahın adıyla. Tək,
vahid, yeganə, bərabəri, şəriki olmayan böyük
Allahın izniylə bu yazını ələ aldım.
Bir mahnı səsi gəlir qulağıma*

*“Gecələr, ay gecələr
Ay batır, ay gecələr”
Sonra daha birisi:
“Zülmət gecələr, zülmət gecələr”
Nə var axı bu gecələrdə?!*

*Niyə şeirlər, mahnılar heç gündüzə
yazılmır, elə gecələrə həsr olunur. Sözlər
söhbətlər, bayramlarla bağlı əhvalatlar; “Bayram gecəsiydi”, “Bayram
axşamında” ifadələriylə başlayır.*

Niyə nağılları gecələr danışır?! Niyə 1001 gecə nağılları, 1001 gün yox?! Niyə 1001 gecə Şaha nağıl məhz gecələr danışılır, gündüz yox?!

Niyə təfəkkürümüz, düşüncəmiz qeyri ixtiyari olaraq gecəyə bu qədər önəm verir.

Niyə “gecə kimi qara zülflərin”, “qaşların qaradır, gözlərin qaradır” və s. söyləyirik?! Qaranlığa bənzər qara gözlər, qara qaşlar, qara zülflər bizi niyə bu qədər çəkir? Niyə bizə bu qədər sirli, dəyərli gəlir qaranlıq?

Bu sirrin, gecənin, qaranlığın üstün tutulmasının bir izahı olmalıdır axı...

Məni çoxdan düşündürən, artıq böyük Allahın iznilə bu fəqir bəndəsinə, yəni mənə açılan qədər cavabını tapdığım bu sirri bölüşmək istədiyim zaman yenə səmavi kitablara müraciət etdim, zənnimcə gecənin bu qədər dəyərli olmasının əsas səbəbini dini kitablarımız açır.

Və düz yol seçdiyimi Şeyx Məhəmməd Şəbüstəri də (XIV əsr) təsdiqlədi:

“Allah yol açmasa, dünyada heç kəs
Məntiqlə heç nəyi o açma bilməz.”

Tövrətin ilk sətirləri: “Dünya zülmət içindəydi və bu zülmətin üstündə müqəddəs ruh Elovim bərqərar idi. O dedi: “Qoy işıq olsun! Dünya işıqlandı.” (Biz kütləsiz, zamansız, məkansız olan absolyutu, tamamı, bütövü şərti olaraq zülmət kimi tərcümə etdik.)

Deməli zülmətdən işıq doğa bilər, zülmətin içindədir işıq. Işıqdan zülmət yarana bilməz. Zülmət ilkindir, yaradıcıdır, işıq və işıqdan yarananlar isə ikincidir, yaranandır.

Bunu Şeyx Şəbustəridən də duyuruq.

***“Qaraüzlü mümkündən iki aləm,
Allah bilir ayrılma bircə dəm.”***

Bunu Nizami də yazır:

“Qaranlıq gecədən ağ səhər doğar”

Qaranlıq əslində işığın var olduğu dünyada işığın görünən tərəflərinin olmadığı məkandır. Əgər zülmətdə (absolyut) hələ kütlə, məkan və zaman yoxdursa, qaranlıqda ən azı kütlə, məkan, zaman mövcuddur.

Gecə isə sadəcə işığın kölgəsidir. Lakin gecə qaranlığa, qaranlıq isə zülmətə işarə edəndir. Gecə qaranlığın bəzi xüsusiyyətlərini, qaranlıq isə zülmətin bəzi xüsusiyyətlərini daşıyır və zülmətə yol gecədən qaranlığa, qaranlıqdan isə zülmətədir.

Yəni prinsipcə merac etmək üçün gecə-qaranlıq-zülmət yolu seçilir (Biz burada merac dedikdə insanın müvəqqəti absolyuta qovuşmasını, yaradılanın yaradanla müxtəlif yollarla ünsiyyətə çıxmasını nəzərdə tuturuq). Gecə özü də qaranlığın, qaranlıq isə zülmətin bəzi güclərini, atributlarını daşıyır.

Şərqi müdrikləri, tantristlər, ezoterik bilgi sahibləri, avropalı qnostiklər və s. merac yolunu əbəs yerə gecələr qaranlıqda axtarmırdılar.

İnsanların yaratdıqları mexanizmi, merac aparatını, yəni Babil qülləsini dağıdan Allah texniki yolla insanların meracının qarşısını almaq üçün bu mexanizmi məhv edib, insanlığı başqa-başqa dillərdə danışan 72 əsas millətə böldü.

Hörmətli Firudin Gilarbəylinin bizə göndərdiyi məlumatlara görə isə “Əslində Allah Babil dağıtmayıb. Babil qülləsi tikiləndən sonra, daş hasarla və bloklarla bağlanıb və yerin altında gizlədilib. Bir də axirətdə açılacaq. Allah rəmzi olaraq insanların dillərini dəyişib ki, ikinci belə bir qüllə tikməsinlər.”

Amma uca Allahımız sevdiklərini, seçdiklərini, Peyğəmbərləri meracla özü müjdələdi. Özü onları meraca apardı. Amma insanlara da müxtəlif merac yollarını qoydu. Bunu XV əsr alimi Məhəmməd Lahıcı belə ifadə edir. “Bilmək lazımdır ki, peyğəmbərlik başa çataraq, vəhy və Cəbrayılın yolu bağlanmışsa da, Allahın ilham və vergisi yerində qalır.” Bu merac yollarına qısaca baxaq (bunlar başqa və hər biri böyük mövzu olduğu üçün çox toxunmayacağıq) :

1. Cismani ölməklə birdəfəlik Allaha qovuşmaq, yəni özünü öldürməklə meraca qadağa qoyuldu. Şəhidlik yolu isə saxlanıldı.

2. Şəxsi, birdəfəlik merac. Bu əsasən dolmenlər vasitəsilə baş verir.

Dolmenlər, bizim su daşları kimi başı aşağı daşlarıdır. Bəzi hallarda ümumiyyətlə daşdan hazırlanmış qəbir formalı qurğulara da dolmen deyilir. Azərbaycan ərazisində də dolmenlər mövcuddur. Mənası “mənle dol” deməkdir. Dolmenə gedən insan dolmeni öz mənliyi ilə doldurur. Bu yolu gedən müdriklər içi boş dolmenə girirdilər. Dolmenin hər tərəfi bağlı olur, insan 40 gün bu daş qutunun içərisində tam qaranlıqda qalır. Bəzən dolmenin ətrafında 40 gün 40 gecə dua oxunurdu. 40 gündən sonra dolmenin qapağı açılarda içərisindəki insanın yoxa çıxdığı görünürdü. Yalnız hər 10 dolməndən birində cəsəd tapılır. İndiyə qədər insanlar dolmenin ətrafında, yanında müalicə olunur, nicat tapırlar.

Dolmenlərdəki merac bir dəfəlik, geriye dönüş olmadan baş verir. Dolmenə gedənlər Sufilər kimi Allaha daha tez qovuşmağı arzu edənlər olsalar da, onlar fiziki bədənlərinin də energetik dəyişikliklərə uğramaqla kainata səpələnmələri ilə fərqlənirlər.

3. Gnostisizm. Gnostiklər nəyisə o cümlədən Allahı görmədən, ona toxunmadan, təmasda olmadan inanmayanlardır. Odda əlləri yanmadan onun yandırıcı, balı dadmadan onun şirin olduğuna inanmazlar. Yolları sufilərin yolları kimi xəlvətdən, qaranlıqdan keçsə də, daha çox eksperimental, rəşional düşüncənin təsiri altında olurlar. Bu yol da təbii ya süni yer altı qazmalarından, mağaralardan, tunellərdən keçir və 40 gün çəkir.

4. Sufilərin xəlvətə çəkilmələri.

Xəlvətə çəkilmə zamanı da sufilər 40 günlük qaranlıq mağaralara, ağac koğuşlarına və s. insanlardan, səs-küydən uzaq məkanlara qapanırdılar. Xəlvətdən sonra sufilərin zehni, ruhi gücləri, ətrafa təsirləri çox artardı.

Buna Peyğəmbər yolu da demək olar. İsa, İbrahim, Musa peyğəmbərlər və Məhəmməd Peyğəmbər (bizlərdən onlara salam olsun) də dağlara, mağaralara çəkilib, Allahla “danışdırlar”. Və bu mağaralardan işıqla, bilgilərlə dolu geriye, insanlara dönüdürlər. Mağarada sufilər yenilənir, sanki

yenidən doğulurdular.

Sufilər də Peyğəmbərlər kimi xəlvətə çəkilərdilər.

5. 40 günlük qəbirlərə girməklə. Bu indi də folklorumuzda qalıb. Əvvəllər alqış kimi işlədilər, indi isə qarğışa dönmüş ifadələr “səni diri-diri qəbrə qoyum”, “diri-diri qəbirə girəsən” ifadələri buna əsasən formalaşmış.

Bu yol da daha çox sufilərin yolunu xatırlatsa da qəbir insan tərəfindən hazırlanmış məkandır və bu səbəbdən dolmenlərə oxşasa da ondan fərqli olaraq 40 gündən sonra insan qəbirdən çıxıb geri qayıdırdı. Buna dilimizdə “xortlamaq” deyilirdi. Belə insanlara “xortdan” deyilirdi- dirilən, yenidən var olan mənasındadır.

Müasir dövrdəki təcrübələr də insan zəkasının, bacarığının bu təcrübələrdən sonra gücləndiyini, çox məhsuldar və qeyri adi səviyyəyə yüksəldiyini göstərir.

Bu təcrübənin qaydalarını folklorumuzda da görürük.

“Atası kor olandan sonra Koroğluya tapşır ki, dayçaları qaranlıq tövləyə salsın. Tövləyə heç bir yerdən işıq düşməsin. 40 gün, 40 gecə dayçalar qaranlıqda qalsın.

Koroğlu dözmür, 39-cu gün tövlədə bir deşik açır, baxanda görür ki, Qıratın (adı qaranlığı əks etdirir) qanadları var. Amma işıq dəydiyindən bərkiməmiş bu qanadlar əriyir. Koroğlu tutduğu əməldən çox peşman olur.”

Burada bir neçə məqam var. Atların qaranlıqda yetişəcəyini bilən, görən, tapşırən kor kişidir. Yəni işığı və ondan yarananları deyil, həqiqəti görəndir. Şah İsmayıl Xətai də “Gözü açıq mənə baxanlar mənə görməzlər” məntiqiylə bunu deyir. Dastana görə Qır at dəryadan, sudan çıxmış dayçadan yetişir. Firudin Gilarbəyli isə ilkin bakir materiyanı su adlandırır. Bu mənada Qır at və Dür at ilkin materiyanı yaradılmış atlardır.

Qır atın merac atı olması üçün 40 günlük zülmət lazım idi. O işıq kimi zülmətdən doğmalıydı ki, işıq sürətini keçə bilsin. Elə onun ən güclü at olması da adından məlumdur. Qır yəni qara, zülmət atı. Dür at isə gündüz, işıq atıdır. Boz at, alapaça sübhün, Qıratla Dür atın arasındakı vaxtın, bir də axşamın, alatoranın, Dür atla Qır atın arasındakı vaxtın atlarıdır. Amma içlərində ən güclüsü Qır at zülmət atıdır. “At-muraddır” –yəni arzudur kimi qəbul etsək, Qır at zülmətin arzusudur. İçində işıq olan işıqlı zülmətin arzusu.

Peyğəmbərin merac atının da qara rəngli olmasını Nizami Leyli və Məcnunda belə ifadə edir:

**“Gecə qara bayraq tutduğu zaman
Oldu qara atın mənzilə rəvan”-**

Əlbəttə ki, bu oxşarlıq tamamilə rəmzi mənədadır və əziz dostumuz Elman Həsənovun “ Burakın məhz at olmasını israrla təkid etmək, onun heyvan cinsindən olan Qır atın səviyyəsinə endirməklə kiyafətlənmək, hətta onunla eyniləşdirmək cəhdi heç bir əsası olmayan absurd fikirdir” fikri ilə tamamilə razıyıq. Biz sadəcə Qır atın rəmzi olaraq zaman və məkanı aşma bilməsini ifadə etməyə çalışırıq.

6. Digər bir merac yolu isə Tantrada öz əksini tapır. Bu sevgi yoludur. Buna görə də sevgi bütün dinlərdə müqəddəsləşdirilir. Cinsəl birlik ayinlərlə, mərasimlərlə müşayiət olunur, nigahla, kəbinlə baş tutur. Kəbə və kəbin sözlərinin yaxınlığı da ehtimal ki təsadüfi deyil. Məhəbbət tantrasının əsasında da birlikdə merac istəyi durur. Bu haqda biz “Məhəbbət mətbəxi” kitabımızda məlumat veririk.

Adətlərimizə qayıtsaq görürük ki, böyük sevgilərin sonundakı toylar 40 gün 40 gecə olur. Və xeyir-dualı cinsi əlaqələr daha çox gecələr baş verir. Normal sağlam insanlarda uşağın ana bətninə düşməsi də gecələr baş verir.

8. Fiziki bədəni qorumaqla merac yollarından biri də somati (qəflət yuxusu) yoludur. Qəflət yuxusu (Somati) zamanı artıq 40 gün 40 gecə deyil, yüz, min illərlə adi yuxudakı kimi insan bədəni olduğu kimi qalır, ruhla əlaqə kəsilmir, ruhunu özündə saxlayır, ölmür, uzunmüddətli huşa gedir . Məcəzi mənada bədəni paltar kimi təsəvvür etsək, ruh bu bir dəst paltarı daim qoruyaraq saxlayır, insan huşu yenidən bu geyimə qayıdır. Bunu Qurani-Kərimdə göstərilən və Naxçıvandakı Əshabi-kəfdə 300 il “yatan” insanların timsalında, yaxud Diri Baba pirlərinin nümunəsində görürük. Tibb elmləri doktoru Ernst Muldaşovun yazdıqlarına görə Somati zamanı insan öz bədən temperaturunu +4 dərəcə selsiyə çatdırır ki, bu zaman hüceyrələrdəki su özünü başqa cür aparır. Bunu anabiozla müqayisə etmək mümkündür. Bəzi canlılar uzun müddətli anabioz vəziyyətinə düşə bilirlər.

9. Çox qısa zamanlı Somatilər sokral bədənin idarəsi ilə bağlıdır ki, bu barədə Blavatskinin və digərlərinin əsərlərində tanış olmaq olar.

Bizim məqələmiz üçün əsas məsələ bu hadisələrin 40 gün kəsiyində və qaranlıqda baş verməsidir. Peyğəmbərlərə baxsaq, görürük ki, onlara əsasən mağaralarda, quyularda və s. qaranlıqlarda, gecələrdə vəhy mələyi gəlir. Məsələn Yusif peyğəmbərə (bizdən ona salam olsun) ilk dəfə vəhy mələyi O quyuda olanda gəlir. Məlikməmməd nağılında da Məlikməhəmməd dirilik almalarının arxasınca quyuya düşür və s.

40 rəqəmi ümumiyyətlə öz sokrallığını daimi olaraq göstərməkdədir.

Musa peyğəmbər (bizdən ona salam olsun) İsrail oğullarını 40 il səhralarda gəzdirdəndən sonra onları vəd olunmuş torpaqlara gətirir.

İsa (bizdən ona salam olsun) da 40 gün mağarada dua edib.

Musa peyğəmbər (bizdən ona salam olsun) 40 gün Tur dağına mağaraya çəkilir. Digər peyğəmbərlərimiz də hamısı 40 günlüyə mağaralara çəkilirdilər.

Nağıllarımızda 40 gün 40 gecə toy-düyün olmasından, yəni birləşmədən, vüsala (həm də ilahi vüsala) çatmadan bəhs edilir. Qərübədir ki, dilimizdə toy-düyün keçirilən yerə “mağar” deyilir ki, əslində elə bu da süni mağara deməkdir. Bu da sevgi tantrası ilə merac etməyə bir işarədir.

Yenə nağıllarımızdakı 40-ci gizli otaq ki, bütün əhvalat, nağılın mahiyyəti məhz 40-cı otaqdan başlayır. Ölüyə 40 vermək, uşağın 40-nın çıxarılması bu gün də əməl etdiyimiz adətlərimizdəndir. Tibb elmlər doktoru Ernst Muldaşovun tədqiqatlarına görə 40 gün ərzində ölüylə ruh arasında əlaqə “gümüş ip” var və ruhu geri qaytarmaqla (yalnız uca Allahın izni olarsa) onu diriltmək mümkün ola bilər.

Ümumiyyətlə, yaradıcı, ötürücü insanlar şüurun dəyişkən vəziyyətinə düşmək üçün istifadə etdikləri psixodelik maddələrlə (narkotiklə qarışdırılmamalı) və yaxud müəyyən fiziki pozularla, asanlarla, rəqslərlə, ritmlərlə, musiqiyə (şamanlar) bərabər və yaxud ayrılıqda daha çox qaranlıqdan, gecədən istifadə edirlər. Alimlər, şairlər və s. şüurun dəyişkən vəziyyətinə heç bir vasitədən istifadə etmədən də düşə bilirlər. Amma gecələr ayıq olarkən və ya yuxuda, fərq etməz, sufilər gözəl Peyğəmbərimizlə (bizdən ona salam olsun) yuxuda görüşdüklerini səliqəli hədislərdən bilib, səliqəli hədis kimi, yəni doğru olmuş hadisə kimi yazıb danışblar. Həm də onların yuxuda gördükləri dəqiqliklə həyatda öz əksini tapırdı.

Dilimizdə olan “Şər qarışanda” ifadəsi də indi bir çox hallarda düzgün başa düşülmür. Artıq gecə, və qaranlıq yəni həqiqət yaxınlaşır, gündüz, işıq, yəni şər özünü itirir. Bu vaxta biz “Axşam düşür”-də deyirik. Axşam gündüzlə gecənin arasında, gecəni müjdələyən vaxtdır. Şər başını itirəndə onu hesablamaq olmur, təsadüfən ona toxuna bilərsən. Ona görə də “Axşamın xeyrindən səhərin şəri yaxşıdır” Axşam xeyir və şər bir birinə qarışb-vuruşurlar. Bu döyüşdə arada qalmamaq lazımdır. Bu vaxta xalqımız “Qaş qaralır” da deyir. Qaşlar qara olduğuna baxmayaraq bu belə deyilir. Çünki əslində burada qaş işıq mənasındadır. Biz içində işıq olan daşlara da qaş-daş, yəni işıq saçan daş deyirik. Ona görə də “qaş qaralır”-deyəndə, işıq yoxa çıxır, qaranlıq düşür kimi anlayırıq. Amma qaranlığa, oradan isə zülmətə yol açan gecə gəlir, necə gəlir?!

Gəlin görək zülmətdən, zamansızlıqdan və məkansızlıqdan xəbər verən,

yol açan bu gecə niyə belə sirlidir?!

Məsələ ondadır ki, gündüzlər işıqlı vaxtlarda insanlar bir növ kor olurlar, burunlarından uzağı görmürlər.

Brillat Savarenə görə gözlər ümumiyyətlə görmək üçün yox, qidanı hiss etmək üçün görüldürlər.

Yalnız gecələr biz əsl səmanı, ulduzları, kainatı görə bilirik. Kainatın nə olduğunu gecələr anlayırıq. Gecələr səslər daha yaxşı eşidilir. Gecələr qışqıranlar az olur. İnsanlar yavaş, ahəstə səslərə, pıçılıya üstünlük verirlər. Gecələr insanlar həqiqətə daha yaxın olur. Gündüz işıqın və səslərin görməyə mane olduqlarını insanlar gecələr görürlər.

Bunların təsdiqini Müqəddəs kitabımız Quranda da görürük.

Əl-Leyl surəsinin birinci ayəsinə baxsaq “And olsun (aləmi zülmətə) bürünməkdə olan gecəyə” –uca Allahın gecəyə and verdiyini, yəni gecənin müqəddəsliyini, dəyərini təsdiqlədiyini görürük.

17-ci Əl İsrə surəsinə baxsaq, 1-ci ayədə “Bəzi ayələrimizi göstərmək üçün bəndəsini (Peyğəmbər Əleyhüssəlamı) bir gecə Məscidül-həramdan (Məkkədəki) çevrəsini mübarək etdiyimiz Məscidül-Əqsaya (Beytül-Müqəddəsə) aparan Allah Pakdır”.

(Biz bu ayəni Z.M. Bünyadovun və Y.M. Məmmədəliyevin tərcümə etdiyi Qurandan götürdük. Məscidül- Əgsanın harada yerləşməsi barədə fikirlərə Elman Həsənovun “Бог Един” kitabının 559-cu səhifəsində bax.)

Bu ayədə də meracın gecə baş verdiyini görürük.

73-cü Əl-Müəzzəmmil surəsində cənabı Allah buyurur (1-ci və 6-cı ayələr):

–“Ey örtünüb bürünən (əbasına bürünüb yatan Peyğəmbər), gecə az bir hissəsi istisna olmaqla qalxıb namaz qıl! (Gecənin) yarısına qədər, yaxud bir qədər ondan az. Və ya bir qədər ondan çox. Həm də (gecə ibadət etdiyin zaman) aramla Quran oxu . Həqiqətən biz sənə (məsuliyyəti) ağır bir söz (Quran) vəhy edəcəyik. Şübhəsiz ki, gecə qalxmaq daha əlverişli və söz demək daha münasibdir.”

Bu surədən və ayələrdən məlum olur ki, gecənin yarısı (yarısından bir qədər az və ya bir qədər çox) qədər namazda olmaq daha münasibdir.

Bunu, yəni Quranın gecə gəldiyini XIV əsrdə Şeyx Mahmud Şəbüstəri də özünün “Gülşən i-Raz” əsərində qeyd edir:

“Bəndəlik peymanı bağladın gecə”

Həmin (73-cü) surənin 20-ci ayəsində isə bu fikri daha aydın görürük.

“(Ya Peyğəmbər!) Həqiqətən, Rəbbin bilir ki, sən (yatağından) qalxıb bəzən gecənin təqribən üçdə ikisini, bəzən yarısını, bəzən də üçdə birini

namaz qılırsan. Səninlə birlikdə olan bir zümrə (yaxın səhabən) də belədir. Gecəni də, gündüzü də ölçüb-biçən ancaq Allahdır. O sizin bunu (gecə vaxtlarını və saatlarını) ölçüb saya bilməyəcəyinizi (yaxud bütün gecəni oyaq qalib ibadət edə bilməyəcəyinizi) bildiyi üçün sizi əfv etdi (sizə rüsxət verdi). Qurandan sizə müyəssər olanı oxuyun. (Allah) bilir ki, içərinizdə xəstələr də olacaq, bəziləri Allahın lütfündən ruzi diləyib axtarmaq üçün (ticarət məqsəsilə) yer üzünü gəzib dolaşacaq, digərləri isə Allah yolunda vuruşacaqlar (cihada gedəcəklər). Elə isə ondan (Qurandan) sizə müyəssər olanı oxuyun, namaz qılın, zəkat verin və Allah yolunda gözəl (kөнül xöşluğu ilə) bir borc verin. Özünüz üçün öncə (dünyada) nə yaxşı iş görsəniz, Allah dərgahında onun daha xeyirli və daha böyük mükafatı olduğunu görəcəksiniz. Allahdan bağışlanmağınızı diləyin. Həqiqətən, Allah bağışlayandır, rəhm edəndir!”

Və nəhayət Quranın 97-ci Əl-Qədr surəsi:

1. Həqiqətən biz onu (Qurani) Qədr gecəsi (lövh-i-məhfuzdan dünya səmasına) nazil etdik.

Deməli Quranın maddi dünyaya gəlməsi də gecə (Qədr gecəsi) baş verib.

Bu surələr Quranın gecə gəldiyini, əslində ibadətlərin gecə, qaranlıqda qılınmalı olduğunu göstərir.

18-ci Əl-Kəhf (mağara) surəsi də buna yol göstərir. 1-ci ayədə bu barədə deyilir: “Həmd olsun Allaha ki, kitabı (Quranın mənasında və sözlərində) heç bir əyriliyə yol vermədən öz bəndəsinə nazil etdi.”

Yəni surənin adından və ayədən belə nəticəyə gəlmək olar ki, əsl bilgilər məhz gecə və mağarada gəlir. Orada daimi qaranlıqda Allahla daha aydın şəkildə ünsiyyətdə olmaq olar.

Qaranlıq işıqdan fərqli olaraq ədalətlidir. Işıqda 10 nəfər 1 nəfəri döyə bilər, qaranlıqda isə yox. Onlar qaranlıqda bir-birilərini döyəcəklər. Işıqda yalan çoxdur. Işığın kölgə tərəfi var. Qaranlığın, boşluğun, yoxluğun kölgəsi yoxdur.

Peyğəmbərimiz zülmətdəki işıq idi, içində işıq olan zülmət gecə idi, qaranlıq idi. İçində işıq gəzdirən, hər zaman işıq yarada bilən zülmət. Ona görə də Peyğəmbərimizin kölgəsi yox idi. Buna görə biz “zülmət gecələr, zülmət gecələr” deyə oxuyuruq. (Bax: Qurani Kərimin 24-cü surəsinin 35-ci ayəsinə)

Gecənin bu fəzilətlərini anlayanlar gecəyə vurulurlar.

Əslində Nizaminin, Fizulinin “Leyla və Məcnun”u da bundan danışır.

Leyli bu əsərdə gecəni ifadə edirsə, Məcnun qatı zülmətin, qatılığının ifadəsidir. Məcnun sözünün əsasında “Məcn”, “Məcnun” sözü durur ki, onun

da mənası “qatı” deməkdir. Bizim məcun dediyimiz çox qatı konsistensiyalı məmulatlar, məsələn Suhan halvası kimi qatıdırlar. Qatılaşmış sudə yəni qatığa farsların dediyi “matsun”, gürcülərin “matsoni” sözləri də elə məcun sözləridir.

Məcun həm də dərman, əlac deməkdir. Məcnun həm də Leylinin dərmanı, əlacıdır. Leylinin yalnız o uda, qatılaşıra, özünə qaytara bilər.

Leyli- gecə qatılaşarsa, məcunlaşarsa qaranlığa, qaranlıq məcunlaşarsa, zülmətə dönər. Gecə yox olar. Gecə olmazsa gündüz-ışığı yəni zülmətin qaydaya salınmış, hərəkətdə olan hissəsi yoxa çıxar. Kainat əvvəlki ilkin vəziyyətinə qayıdır. Işıqla və işıqdan yaranan dünyamız yoxa çıxar. Dünyanın axrı, yəni qiyamət olar.

Zaman, məkan və kütlənin, enerjinin, işığın yoxa çıxdığı nəsnə “Boşluq nəzəriyyəsinə” əsaslanır. Bütün bunlar “yoxdan, zülmətdən, boşluqdan” yaranır. Boşluq qətiyyəən vakuum deyil. Çünki vakuumba zaman, məkan, cəhətlər, enerji və s. işıqla bərabər yaranan atributlar var. Vakuum olması üçün işığın olması zəruridir. Amma boşluqda, zülmətdə heç nə yoxdur. Dünya bu boşluqdan, zülmətdən yaranır.

Zülmət sabitdir, həmişə var, daimidir, ölümsüzdür, yaradıcıdır. Ölməzliyi özündə saxlayır. Buna görə də Fateh İskəndər dirilik suyu, abi həyat arxasınca zülmətə gedir. Firudin bəy Gilarbəyliyə görə ilkin materiyanın su kimi göstərilməsi elə İskəndərin də ilkin materiya arxasınca zülmətə getməyini göstərir. O yalnız Fateh deyildi, filosof idi, dahi Aristotelin yetirməsi idi. Anlayırdı ki, işıqlı dünyada abi həyat ola bilməz. Qaranlığın bu fəziləti barədə Məhəmməd Şəbüstəri də yazır:

***“Bil ki, bu qaranlıq bir nuri-zatdır
İçdəki qaranlıq abi həyatdır”***

Nizami Gəncəvi İskəndərnamədə bunu söyləyir. Nizami özü də həyat mənbəyini tapmaq üçün xəlvətə çəkilir. Bu barədə Şeyx Nizami “Sirlər Xəzinəsində” geniş məlumat verir. Əvvəlcə Nizami şairləri peyğəmbərə bənzədir.

***Şair ilə peyğəmbər bir Nigarın məhrəmi
Peyğəmbərlə şair haqq, qalanlar haqq görkəmi.***

Ona görə peyğəmbərin yolu ilə əsl sufi kimi gecəyə zülmətə üz tutub merac arzusıyla xəlvətə çəkilir və “Gecənin vəsfi və könülə dalma” hissəsində yazır.

*“Qaranlıqdan qorxaraq nənə dayə əl atdı,
Torpaqdan fərəh dolu neçə məcun yaratdı”.*
*“Xəstələnmiş qəmərdən (aydan, T.Ə) boşaltdı bir ləyan qan,
Qara mürəkkəb kimi qaraldı bütün cahan.
Üzə çıxdı gecənin içindəki rəngləri,
Qəza söydü, faş etdi üzükara kafəri.
Hər ləhzəsində cəlvə, hər nəfəsində bir naz,
Neçə hoqqadan çıxdı gecə – köhnə hoqqabaz”.*

Nizami burada gecənin hər şeyi dəyişdiyini, işıqda görünməyən rənglərin, mənalarının, həqiqətin üzə çıxdığını söyləyir.

Gündüz işığına baxan gözlərin həqiqəti görə bilmədiyini, əslində işığın həqiqətləri gizlətdiyini belə ifadə edir.

*“Hər cür eybəcərliyin aynasıdır gözlərin,
Od üstünə su tök ki, heç nə görə bilməsin”.*

Bu da Xətəinin “Mənə açıq gözlə baxanlar məni görməzlər” fikriylə üst-üstə düşür.

Bu bizim bir xalq deyim-inancımızda da öz yerini tapır. “Nəyisə gizlətmək istəyirsənsə onu göz önünə qoy.”

*Bu fikri Şəbustəridə də görürük:
“Qaranlıq göz nurun bəzən üstələr
Nəzər etmə, bura yetişməz nəzər.”*

Haqqa, həqiqətə varmaq,dirilik suyunu tapmaq üçün Nizami özü kimi İskəndəri də xəlvətdən, mağaradan, qaranlıqdan keçirir və bütün əsərləində müxtəlif formalarda bunu yazır, xəlvətdə açıqlanan həqiqətləri çatdırmağa çalışır. Yoxsa Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sində sadəcə nağıl danışmaqla məşğul olmur. Nizami ümumiyyətlə nağıl danışan olsaydı, əsərlərini şeirlə yazmazdı.

Beləliklə zülmət sabitdir, hərəkətsizdir. Ona görə də ölümsüzdür, daimidir, ondan yaranan işıq isə daima hərəkətdədir, dayanmaz, dayanıqsızdır. Dayanan kimi yoxa çıxır, məhv olur. Ona görə də işıqla yaranan, işıqdan yaranan hər şey işıq korpuskulları, yer kürəsi, günəş, insan, mikroblar və s. daima hərəkətdədirlər, dayanıqsızdırlar. İşığın zülmətin içində olduğunu milli folklor təfəkkürümüz Məlikməhəmməd nağılında ifadə edib. Yeraltı dünyadan, qaranlıqdan, zülmətdən qurtulmaq üçün Məlikməhəmməd iki qoça

minməli olur. Biri qara qoç, digəri ağ qoç. Biri gecənin, biri gündüzün simvolu. Gündüz (ağ qoç) və onun kölgəsi olan Gecə (qara qoç) hər ikisi zülmətin içindədirlər və onlar zülmətdən ayrılarda işıqlı dünya olacaq. Və hər ikisi sabit zülmətin içərisində hərəkətə başlayırlar ki, həyat almalarıyla birlikdə MəlikMəhəmmədi (bu adın da çox simvolik olduğunu düşünməyə əsaslarımız var) işıqlı dünyaya çıxarsınlar.

İşıqlı dünyaya çıxmaq üçün Məlikməmməd əvvəlcə qaranlıq dünyanı ehtiva edən qara qoçun üstünə minməli olur. İşığa çıxmaq üçün Məlikməmməd 40 dəfə qaranlıqdan, gecədən keçməlidir. Amma əsl həqiqəti anlamaq üçün Məlikməmməd quyuya düşməliydi.

Mehdinin – yer altında gizlədilmiş Babil qülləsinə enməsi deməkdir. Babil qülləsinin qapısı, məhz quyunun dibindədir. Burada Məlikməmməd, yəni Allah mülkünün maliki Məhəmməd Mehdi obrazındadır ki, o quyuya düşüb, Babil qülləsinə - Cəbərut aləminə (ölüm şahlığı Qades, Sokar mağarası və s.) daxil olur və s.

Özbəkistanda olanda bir çox müqəddəslərimizi ziyarət etdim. Hər yerdə sufi alimlərinin “çillə” çəkdiklərini gördüm. Danyer (Daniel) peyğəmbərin məqbərəsi yanında isə mənə çilləni göstərdilər. Çillə sözü burada mağaraya deyirlərmiş. Çillə həm əziyyət, həm 40, həm mağara, həm də xəlvətə getmək mənasında işlədilir. Bizdə “uşağın çilləsini çıxartmaq” ifadəsi var. Bu uşağın 40-nın çıxması, əsl doğuşu mənasındadır. Rəhmətə gedənin çilləsini çıxarmaq da maddi dünyadan ruhi dünyaya doğulmaq mənasındadır. Yəni çilləyə, 40 gün mağaraya girib ibadətlə məşğul olan, çillədən çıxanda əslində yenidən doğulur.

Qaranlıqda sükut var, əsl səs, İlahi səs bu sükutta gizlənib. Səs də işıqla, materiya ilə birgə yarandı. Ağır su buludlarının içində təkə su yox, həm də elektrik, ildırım gizlənib. Bu ağır sakit, səssiz, səmirsiz buludların içində gizlənən səsə ildırımlar çaxanda, bu səssiz buludlar toqquşanda qulaq asın. “Səssizlikdən qulaq tutulur” deyəndə şüuraltı olaraq səssizlikdəki səsin qulaq tuta bilən gücünü ifadə etmiş olur.

Onda adi məişətimizdə də qaranlığa, zülmətə işarə edən qara rəngli nəsnelər daha yüksək dəyərli təsəvvürü yaratmalıdır. Və bu doğrudan da dilimizdə, milli psixologiyamızda, folklorumuzda öz əksini tapıb. Bu nümunələrin bəzilərini gözdən keçirək:

- Qaranquş- qaranlıq quşu, həyat gətirən quş. Yazın, baharın gəlməsini müjdələyir. Bunun üçün müqəddəs hesab edilir. İnanclarımıza görə onu öldürmək, ətini yemək olmaz. Evlərin içərisində küləfirəngilərdə özünə yuva qurur. Qaranquşun yuva qurduğu ev uğurlu sayılır. Şəninə nə qədər

şeyrlər yazılıb, mahnılar qoşulub.

- Qarğa- Qara ağa. Zülmət carçısıdır, müdriklik simvoludur. Onu da öldürmək, ətini yemək olmaz. Lələkləri, dırnaqları və s. magik rituallarda, sehrbazlıqda və s. istifadə edilir.

- Qara quş- yüksəklikdə yaşayan, yüksəklikdə uçan

- Qartal- qara quş .Tale-güclü, yüksək taleli quş

- Qara paltar- daha hörmətli, ağırlıq verən qiymətli paltar. Şüuraltı olaraq qara rəngi daha vacib, rəsmi sayırıq.

- Qara papaq- yas yerlərinə, ciddi, ağır məclislərə geyinilir. Gümüş papaq isə gündəlik, gündüz daimi geyinilən papaqdır. Qırmızıya çalan, qəhvəyi rəngli papaq isə toylara geyinilirdi. Qara papaq adətən qaragül-quzu dərisindən tikilir.

- Qaraçı- qaranı, qaranlığı açan, qeybdən zülmətdən xəbər verən. Hamıya sirli gələn millətə verdiyimiz ad.

- Qarışqa- qaranlıqda yaşayan həşərat

- Qarabulaq – bir neçə bulaqlarımıza verdiyimiz ad. Qaranlıqdan gələn sirli, müqəddəs cənnət bulaq mənasında.

- Qara bağ- dəyərli, sirli məkan, cənnət bağı. (Bağ ruscada Boq-qaranlıqdakı Allah mənasında , həm də bağ, qara kəməz mənasında, bərk yüksək bağ)

- Qara dağ- böyük, sirli dağ mənasında.

- Qara torpaq- həyat verə bilən, məhsuldar, yaradıcı torpaq.

- Qara gözlər, qara qaşlar, qara zülflər, qara xallar ən çox mahnılarda, şeyrlərdə hallanan bədən üzvləridir. Sirli, məchul, can alan, həyat verən və s. mənalarda işlədilir.

- Qara gün- sonuncu gün, məhşər günü, işiğin yoxa çıxacağı, zülmətə qayıdacağı gün.

- Qara zurna- daha güclü, ecazkar səslə zurna.

Mətbəx mədəniyyətimizdə də zülmətin, qaranlığın əksi görünməkdədir.

- Qara plov- qara rəngə boyanmış plov və fisincan plovun da qədim adı. Adətən yas mərasimlərində verilərdi.

- Plovun qarası- Plova dad verən daha dəyərli hissə, plovun xuruşu.

- Qara qımız- tərkibində alkoqolu daha çox olan, daha tünd, daha sərt olan, daha güclü qımız.

Beləliklə qaranlığın təcəssümü olan qara rəngin milli təfəkkürümüzdə sirli dəyərli, yüksək, o biri dünyayla bağlı olduğunu görürük. Bu da təsadüfən deyil və yaşadığımız məkanla bağlıdır.

Tövratdakı koordinatlardan çıxış edən xarici alimlər, yerdəki cənnətin

məhz Təbriz və Urmiya gölü arasında yaradıldığını desələr də hörmətli tədqiqatçımız Elman Həsənovun fikrinə görə “Adəm və Həvvə yaşadıkları cənnətin ümumiyyətlə bizim yaşadığımız yerlə heç bir əlaqəsi yoxdur və bu haqda nə Tövratda, nədə ki İncildə hər-hansı bir məlumat verilməmişdir.

Adəmlə Həvvanın yaşadıkları yerin bizim planetlə əlaqəsi olmaması Qurani-Kərimin 7-ci surəsinin 24-25-ci ayələrindən açıq-aydın görünür. Belə ki, həmin ayələrdə deyilir ki, İblisə uyaq onlar orada günah işlətdiklərindən sonra həmin məkandan yer üzünə qovulurlar.

Hesab edirik ki, biz Firudin bəy Gilarbəylinin fikrini nəzərə alsaq, onda Allah göydə yaratdığı Cənnətin proeksiyasını yerdə yaradığına görə, biz də Cənnətin proeksiyasının Təbriz və Urmiya ərazisində olduğunu götürə bilərik. Və yaxud bəzi bilgilərə görə Adəmin torpağının Əzrail tərəfindən Cənnətə aparıldığını nəzərə alıb, həmin torpağın bu ərazidən aparıldığını söyləyə bilərik.

Sokral elmlərin, qədim dinlərin, tək Allahın dini olan atəşpərəstliyin, sufizmin Vətənidir Azərbaycan. Zərdüş, şeyx Zahid, şeyx Səfiəddin, Şəms Təbrizi, Nəsimi, Nizami, Şəbüstəri, Gülşəni Bərdeyi, Seyid Yəhya Bakuvi və bu kimi yüzlərlə batınilərin, filosofların, müqəddəslərin Vətənidir torpaqlarımız. Bu bilgilər, bu qeyri-adiliklər şüuraltı təfəkkürümüzə, canımıza-qanımıza elə hopub ki, dilimizdə də belə əks edilib.

Məhəmməd Lahıcı sufiliyin üç mərtəbəsi haqqında yazır: “Allahı seyr, Allahla seyr, Allahda seyr”.

Hazırda mən bu sətirləri yazarkən (25 iyul 2017-ci il) mənim Belorusiyada yaşayan tələbəm, Qırğızıstanın Oş şəhəri yaxınlığındakı mağaralardan birində 40 gün 40 gecəni keçirməyə başlayıb.

Yaxşı əgər bu yazılarımız doğrudursa və biz yerdəki canlıların əsrəfiyiksə onda kainat bütövlükdə bizdə əks olunmalıdır. Bütün bunların əlbət ki, fiziki, fizioloji əsasları mövcud olmalıdır. Əgər bu bilgilər bizə açıqlanırsa, bu bədənimizdəki hansısa kanallarla baş verməkdədir. İnsan xəlvətdə necə görür?

Şəxsi təcrübəmdən Sizə bir şey açıqlayım. Siz olduğunuz yerdə açıq gözlə baxın. Ətrafınızda işıq var, Siz bu işığı görürsünüz. İndi gözlərinizi yumun. Göz qapaqlarınızın kənarlarını barmaqlarınızla qıraqlardan yüngülcə kənara, qıraqlara çəkin. İndi Siz daha güclü işıq gördüyünüzün fərqindəsiniz. Gözünüz yumulu olanda gözünüzdə daha çox işıq gəlir. “Allah gözünü işıq versin.”

Amma axı bu biz bildiyimiz fiziki və fizioloji qanunların əksinədir. Gözün üstü örtüldükdən sonra daha çox işıq görə bilərik. Deməli uzun müddət məşq

etməklə yumulu gözlərlə daha yaxşı görmək olar. Deməli gözlər əslində bizi aldatmaq, kainatın əslində hamısının deyil, yalnız bir hissəsini görmək üçün verilib. Biz açıq gözlərimizin imkan verdiyi diapozonda görə bilirik. Amma teleskop və mikroskopun icadı bu diapozondan kənarda daha böyük dünyaların olduğunu göstərdi. Amma kainat bununla da məhdudlaşmayıb.

Gecə də bu diapozonu genişləndirib daha çox şeyləri görməyə imkan verir. Işıq görmə qabiliyyətimizi məhdudlaşdırır. Biz işıqlı otaqdan qaranlıq baxanda bir şey görmürük. Amma qaranlıqda olan adam bizi görə bilir.

Şeyx Nizami Leyli və Məcnun poemasında Peyğəmbərin meracında bunu çox gözəl ifadə edir.

*Sənin eşitməyin, bir də görməyin,
Ağıldan, idrakdan uzaqdır yəqin.*

Bəsirət gözlərini açmaq istəyənlər də bu eşitməni və görməni istəməyənlərdir.

Qidanın psifizioloji təsirini araşdıranda qəribə bir faktla rastlaşdım. İnsan rüşeymi ana bətnində yarananda ilk öncə qida borusu yaranır. İlk öncə düz xətt şəklində olan bu boruya sonradan paralel olaraq onurğa beyin və baş beyinin əsası yaranır. Əgər qida borusunu düz xətt kimi götürsək, yeni yaranan struktur çomağa, çəliyə bənzəyir. Bu çəliyin yuxarı hissəsi, yəni baş beyin rüşeymi qida borusunun üzərində çətir kimi durur. Və növbəti inkişaf mərhələsində qida borusu baş beyin rüşeyminə naqıl, çıxıntı atır, baş beyinə bu çıxıntıyla girir, hipofisin əsasını bu çıxıntıyla yaradır.

Yəni qida borusu baş beyinə birbaşa müdaxilə edib, onun içərisində bir struktur yaradır. Sonradan qida borusu ilə beyin arasındakı çıxıntılar, birləşmə yoxa çıxır. Və beyin ilə qida borusu arasındakı əlaqə artıq naqilsiz baş verir.

Professor, doktor Hüseyin Nazlı Kul “Duygusal beyin bağırsak” kitabında daha da irəli gedərək “bağırsaqlarımız ikinci beynimizdir” deyə yazır. Bu da digər tərəfdən şamanların ruhun bir biri ilə bağlı amma eyni dəyərli üç düşüncəsi olduğunu : başdakı göyün 4-cü qatından gələn “süldə” düşüncəsi, anadan gələn “sünə” ürək düşüncəsi və atadan gələn “özət”, ürəkdən aşağı orqanların düşüncəsindən ibarət olduğunu təsdiqləyir. Bunlardan yola çıxanda qidanın beyinə, düşüncəyə və ruha təsirini öyrənəndə bəzi faktlar üzə çıxdı ki, mövzumuzla bağlı hissəsini Sizinlə bölüşürəm.

F. Gilarbəyliyə görə “Sufilərdə üçüncü göz məhz ruhla bağlıdır. Məhz

ruh ilkin materiyyaya daxil olub, bütün informasiyaları ala bilir. Peyğəmbərlərdə isə bu informasiyanı Allah onlara diktə edir, ötürür.”

Kahinlərin, şamanların və digərlərinin “üçüncü göz”, sufilərin “bəsirət gözü” adlandırdığı əslində qaranlıqdan baxan gözdür. Bu göz əslində hormonları idarə edən, onların ifrazatının miqdarını tənzimləyən hormonal orqanlarla, onların ifraz etdikləri hormonların miqdarı ilə bağlıdır. Yəni bu göz bir orqan deyil, bir neçə orqandan, vəzdən ibarətdir. Bunlar əsasən başda yerləşən hipoviz və epifiz vəziləridir. Əlbətdə ki, biz qalxanvari vəzinin, böyrəküstü, mədəaltı vəzin, timusun və digər orqanların birgə fəaliyyətinin ümumi nəticəsi olan “görmə” hadisəsini bu iki vəzlə məhdudlaşdırmırıq. Amma şərti də olsa görmə ilə bağlı daha çox bu vəzlərdən danışırıq.

Hipofiz- başımızda yerləşən ən vacib, qədim yaddaşa, ən arxaik məlumatlarla, tarixi genetik yaddaşa bağlı hesab edilən vəzdir. Amma başımızın ön hissəsindəki epifiz və yaxud şam qozasına bənzər vəz ən “görən” vəz hesab edilir. Bütün qədim bilgilər onu göstərir ki, epifiz vəzi fikirlərin tempatik mübadiləsinə və vizual yəni görülən obrazların alınmasına xidmət edir. Bu vəz kiçik bir noxud ölçüsündədir, alında qaşların arasından biraz yuxarıda arxa tərəfdə yerləşir.

Ehtimal ki, epifizin aldığı, ötürdüyü və “gördüyü” bu məlumatlar hipofizin “bildikləri” saxladıkları məlumatlarla tutuşdurulub təhlil edilir və üst şüura ötürülür.

Mağarada, qaranlıqda və sükutda başqa səslərin, işıqda görülənlərin yaratdıqları obrazlar tamamilə əks olunduğundan, yoxa çıxdığından, mağaraya daxil ola bilmədiyindən diqqəti əsl məlumatlara yönəltmək mümkün olur. Yəni diqqətimiz kənar təsirlərdən, müdaxilələrdən mühafizə edilir.

Ona görə də ibadətlərin gecə qılınması, Allahla rabitənin gecə qurulması istənilir, ona görə dualar gecə daha müstəcib olur. Ona görə biz qədr gündüzünü deyil, daha qaranlıq, daha sakit olan Qədr gecəsini gözləyirik.

Yəqin ki, verdiyimiz bu bilgi astronomlara, astrofiziklərə Qədr gecəsinin hansı gecəyə düşdiyünü hesablamağa imkan verəcək. İndi insanların buna daha çox ehtiyacı var. Yerləşmə yerindən asılı olaraq yalnız Ramazan ayında deyil, ümumiyyətlə il boyu daha qaranlıq və sakit gecələrin vaxtlarının hesablanması insanların gecə ibadətlərini daha səmərəli edərdi.

Qədim mədəniyyətlərin, incəsənətlərin şam ağacı qozasına vurğunluqları, onun rəsmlərdə və mənəvi təcrübələrdə istifadəsi sidr ağacının müqəddəs tutulması və s. qozaların episizə bənzərliyi ilə bağlıdır. Platon, Yamvlix, Pifaqor, Dekart epifiz barədə ehtiramla danışır. Onlar epifizi

ruhun qabı, ruhun yerləşdiyi yer hesab edirdilər.

Dilimizdə epifizin yerləşdiyi yerə “qaşqa” deyilir. Qaş sözü dilimizdə “ışığı” deməkdir. “Qaş qaralar” yəni axşam düşür, qaş-ışığı qaralmağa başlayır deməkdir. Işıqı qaytaran daşlara biz daş-qaş, yəni işığı qaytaran, işıqlı daş deyirik. Qaş sözü də, qaşqa sözü də bununla bağlıdır. Əslində görünən yeri-epifizi və gözləri işarələyir. “Qaşqasından vurmaq”, “qaşqana bir yumruq vuraram ki”- yəni epifizə zərbə vurmaq, rəqibi intuisiyasından, intuitiv görmədən məhrum etmək deməkdir. Bəzi şərq döyüş növlərində gözləri bağlayıb məşq etmək, gözü bağlı döyüşmək də intuitiv hissiyatı gücləndirmək, epifiz görməni təmin etmək məqsədi daşıyır.

Hesab edilir ki, epifiz məlumatı birbaşa kainatın informasiya sahəsindən, mələklərdən ya Allahdan alır. Buna görə də Rene Dekart epifizi “ruhun yəhəri” adlandırır.

Yoqa təlimçiləri hesab edirlər ki, epifiz “Afjna” çakrası, yəni altıncı çakra ilə bağlıdır və “yuxuda, yatmış vəziyyətdə” olan çakradır.

Əsl görücülərdə bu çakra yəni epifiz ayıq olur. Görücülük üçün bu çakranın oyadılması kifayətdir. Hesab edirik ki, epifiz bizim gözümüzdən fərqli olaraq işıqda yatır. Epifizin oyanması üçün onun “gözünə qaranlıq düşməlidir”. Yəni epifiz qaranlıqda oyanır, qaranlıqda görür. 40 günlük qaranlıq və sükut epifizi oyadır, fəallaşdırır, hipofizlə əlaqəsini daha yaxşı işlədir.

Dekart və digərləri epifizin bir bütöv orqan olduğunu düşünürdülər. Yalnız çox yaxın dövrdə mikroskop altında epifizin 2 hissədən ibarət olduğu üzə çıxdı.

Epifiz vəzi də beyin kimi iki göz, iki burun dəliyi, iki qulaq, iki əl, iki ayaq kimi iki hissədən, iki yarımkürədən ibarətdir. Bu hissiyyat orqanları (əllər, ayaqlar da hissiyyat, təmas, lamisə orqanlarıdır) kimi epifiz də iki hissədir. Bu da epifizin yalnız daxili sekresiya orqanı deyil, həm də digər hissiyyat orqanları kimi görücü olduğunu göstərir. Bu yazının üzərində işləyərkən Bakıda “Qobustan Milli Tarixi Qoruğunun yaradılmasının 50 və YUNESKO-nun Dünya İrs Siyahısına daxil edilməsinin 10 illiyinin qeyd edilməsi “Qobustan-Mədəniyyətlərin qovşağında qayaüstü incəsənət” adlı beynəlxalq konfransda (13-13.06.2017) “Azərbaycan mətbəxində Qobustanın yeri” mövzusunda çıxış etdim. Bu tədbirdə Rusiyalı alim Ekaterina Devlet Amur çayı ətrafındakı qayaüstü rəsmləri göstərərək, indi nanayların yaşadığı ərazidən tapılan 5000 illik maskaların fotolarını nümayiş etdirirdi. Bəzi maskalarda qaşların arasında hipofizə bənzər şəkil var idi. Düşündüm ki, qayanın, daşın bu hissəsi qopub. Xanım digər slaydı göstərəndə çox

böyük həyəcan keçirdim. Maskanın altında açıq aydın epifizin rəsmi verilmişdi. Ən maraqlısı isə 5 min il əvvəl çəkilən rəsmdə epifiz indi mikroskopla gördüyümüz kimi iki hissədən ibarət idi. Epifizdən danışdığımızı unutmadan bizi idarə edən hormonların mövzumuza aid olan bir neçəsindən və onların verdiyi effektdən danışaq.

Bəzi insanlar və bəzən hər birimiz çox yüksək, həddən artıq, dəlilik dərəcəsinə qədər sevinc hissələri yaşayır. Bu orqanizmdə dofamin hormonunun artması ilə bağlıdır. Amma elə hallar olur ki, biz özümüzü çox yaxşı, rahat, güclü, özümüzdə inamlı, hər şeyə qadir hiss edirik. Bu isə orqanizmdə serotonin hormonunun yüksək olması ilə bağlıdır. Bu iki hormon bədənə bir-birini tamamlayır, bir birinin əksinə işləməklə dofaminin miqdarı artanda serotonin miqdarı düşür və əksinə. İnsan dəlicəsinə uzun müddət sevinəndə bu onu pis vəziyyətə sala bilər. İnsan özündən gedə, ağlaya bilər. İnsan hissələrinin bu pik anında serotonin miqdarı artmağa, dofaminin miqdarı azalmağa başlayır. Tez-tez ağlayan, dəlilik dərəcəsinə qədər sevinə bilən insanlar, çox emosional olsalar da əksər hallarda özlərinə inamlı olurlar. Özlərində serotonin artırmaqla belə insanlar özlərinə inamı və sosial statuslarını da artırır.

Heyvanlar üzərində aparılan təcrübələr göstərdi ki, serotonin miqdarı nə qədər yuxarıdırsa, bu heyvanın sosial statusu da bir o qədər yüksəkdir. Belə heyvanlar sürünün başında dura, onu idarə edə bilirlər.

Serotonin əslində baş beyinin neyromediatorudur. Əsəb hüceyrələri arasında beyin impulslarını ötürür və yalnız qana keçəndən sonra hormona çevrilir.

Əgər beyində serotonin çatışmırsa, insanın kefi pozulur. Yüksək narahatçılıq hiss edir, fikri dağınıq olur, gücdən düşür, analitik qabiliyyəti aşağı olur, qarşı cinsə maraq göstərmir, ağır depressiya keçirir, sevdiyini başından çıxara, sakitləşə bilmir, başına qorxulu fikirlər və s. gəlir. Serotonin azlığı qıcıqları, hissiyyəti artırır, ən adi toxunmalar ağrı yaradır. Belə halda bədənə serotonin miqdarının artırılması insanı qaydaya salır, insan depressiyadan qurtarır. Beləliklə insanın xoşbəxt, özünə inamlı, işgüzar, qarşı cinsə marağı olması üçün serotonin miqdarını yüksək saxlamaq kifayətdir.

Serotonin əsasən (95%) bağırsaqlarda əmələ gəlir. Serotonin əmələ gəlməsində tripofan, niasin, insulin, B qrup vitaminləri və başqa maddələr iştirak etdiyi üçün qida məhsullarından (pendir, yağsız ət, yumurta, mərcimək, kəsmik, qarabaşaq, lobyə, bəzi göbələklər) istifadə etmək olar.

Amma bizim mövzumuz üçün ən maraqlısı odur ki, serotonin işıqda

əmələ gəlir. Məcəzi olaraq insan bədənində xlorofilə bənzər bir maddənin olduğunu təsəvvür edə bilərik. Bitkilərdəki fotosintez prosesinə bənzər bir proses insan orqanizmində də baş verir. İnsana işıq nə qədər çox düşərsə, bir o qədər çox serotonin yaranır. Yəni bu proses işığın təsiri ilə yəni elə bitkilərdəki kimi yaranır.

Buna görə də insanın günəş altında, işıqlı havada işləməyə ehtiyacı var. Bu səbəbdən iş otağında da mümkün qədər çox təbii işıq olmalı, yaxud da güclü süni işıq yaradılmalıdır.

Serotoninin sintezində iştirak edən əsas maddələrdən biri triptofan eyni zamanda epifiz vəzinin ifraz etdiyi melatoninin də ifrazına tirozinlə birlikdə təsir edir. Bunları da qidadan, məsələn yumurta sarısından almaq olar.

Melatonin nədir? –Melatonin epifiz tərəfindən ifraz edilən hormondur. Bu hormon insanın həyatını uzadır. Ona uzunömürlülük hormonu da demək olar. Onun miqdarının çox azalması həyati sona gətirir. Melatonin orqanizmi radiasiyalardan mühafizə edir, xərçəng xəstəliyinin qarşısını alır, artıq qıcıqlanmanı aradan qaldırır, yuxunu normallaşdırır, stressdən çıxardır, həyat tonusunu artırır və sair və ilaxır.

Qadınların kişilərdən daha uzun ömürlü olmasının səbəbi də melatoninin miqdarının qadınlarda kişilərə nisbətən daha çox olmasından irəli gəlir.

Həm də qadınlarda intuisiyanın daha güclü olması da melatoninin miqdarının yüksəkliyi ilə bağlıdır.

(Bəzən melatoninin melaninlə qarışdırırlar. Melanin melatoninindən fərqli maddələr-piqmentlərdir.)

Bizim üçün bunun ən maraqlı tərəfi isə melatoninin əsasən qaranlıqda ifraz olunmasıdır. Işıq yanan kimi melatoninin ifrazı dayanır. Axşam saat 22-dən səhər saat 06-ya kimi melatoninin ifrazatı güclənir, gecə saat 2-də pik həddə çatır. Yaş artdıqca melatoninin sintezi azalmağa başlayır.

Ezoterik təcrübələr məhz melatoninin miqdarının artırılmasına yönəlir. Müxtəlif ezoterik təcrübə sahiblərinə (şamanlar, yoqlar, abbotlar və s.) qidanın psixofizioloji təsirini və onların qida sistemlərini öyrənərkən paralel olaraq bu təcrübələrlə də tanış olduq.

Melatoninin bədənə vacib təsirini saymaqla qurtaran deyil. Sadəcə melatoninin gənclik maddəsi, dirilik suyu (abi həyat), dirilik, həyat meyvəsi olduğunu qeyd edək.

Melatoninin miqdarını artırmaq üçün tərkibində daha çox triptofan və tipozin olan ərzaqları, A, C, E vitaminləri, karotin tərkibli qidanı qəbul etmək, tam qaranlıqda yatmaq, gecələri televizor, kompyuter, toy-busat, gecə gəzintilərindən və s. ayrılıb, tam qaranlıqda qalmaq lazımdır.

Bunları bildikdən sonra biz 40 gün 40 gecə qaranlığa çəkilməyin fizioloji, biokimyəvi mexanizmini anlaya bilərik.

Görünür melatoninin mağarada zil qaranlıqda, səssizlikdə 40 gün ərzində daha da çoxalır, orqanizmin gücünü artırmaqla, düşüncənin, ruhu və fiziki qabiliyyətini artırmaqla, insanın kainatla, Allahla əlaqəsini açır. Onu Allahla birləşməyə, Allahda və Allahla seyr səviyyəsinə gətirir, merac etdirir, ona geniş bilgilərə qovuşmağa kömək edir. Digər tərəfdən 40 gün qaranlıqda qalma işığın olmaması bədəndəki serotonin ehtiyatını tükətdiyindən insan 40 gündən sonra işığa çıxmalıdır. Çünki serotonin də yaşam üçün vacibliyindən, onun tam tükənməsi orqanizm üçün qəbul edilməzdir. Həm də “bəsirət gözünün”, “üçüncü gözün” açılması üçün 40 gün kifayət edir.

Şükr olsun bu bilgiləri mənə, özünün ən kiçik, ən fəqir bəndəsinə nəsib edən, gecənin, qaranlığın, zülmətin sirlərindən məni vaqif edən və bunları Sizlərə lazımı qədər (Ariflərə bir işarə də kifayətdir, başqalarına isə bir kitablıq söz də boşuna gedəcək) açıqlamağa izn verən uca Allaha. Və tək, bölünməyən, doğulmayan və doğmayan, şərki olmayan həm əvvəl, həm axır, həm batin, həm zahir olan işığı, kütləni, zamanı, məkanı, enerjini yaradan, bizlərə kainatı idarə edən qanunlar, bu qanunları anlamaq və istifadə üçün bilgilər verən böyük Rəhman və Rəhim Allahdan bizi Onu sevənlərdən və Onun sevdiklərindən etməsini, günahlarımızdan keçməsinə, Özünün istədiyi xeyirli yolla aparmasını, pis əməllərdən uzaq tutmasını, Cənnətlə müjdələməsinə istəyirəm. Bu yazını da Yaradanın adı ilə və sözü ilə bitirmək istəyirəm. “Yetər ki, sən istə!”.

Qeyd: Yazı üzərində işləyərkən verdikləri dəyərli məsləhətlərə görə hörmətli dostlarım Elman Həsənova, Firudin Gilarbəyliyə və Nəriman Mülsümovaya təşəkkür edirəm.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurani- Kərim və Tərcüməsi” -Z.M. Bünyadov və Y.M.Məmmədəliyevin tərcüməsilə “Türkiyə Dəyanət Vəqfi” Ankara-2016
2. Библия- Москва 1991 г.
3. İncil – Bibliya Tərcümə İnstitutu- Stokholm-1982; 1991; 1995 г.
4. Агада- «Феникс»-Ростов на Дону -2000 г.
5. Кентувим- Носад Арав кук- Ыырушалаим- 5738 (1978)
6. Святое Евангелие- Санктпетербургь- Сунодальнфя типография -1914г.
7. Елена Петровна Блаватская-«Фрагменты Окулльтной Истины» Москва «ЭКСМО» 2003 г.
8. Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun” (II nəşr) Azərbaycan SSR Elmlər

Akademiyası nəşriyyatı; Bakı-1959.

9. Nizami Gəncəvi “Sirlər Xəzinəsi” “Lider Nəşriyyat " BAKI-2004
10. Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” "Lider Nəşriyyat " BAKI-2004
11. Nizami Gəncəvi- “İskəndərnamə” Şərəfnamə; “Lider Nəşriyyat " BAKI-2004
12. Nizami Gəncəvi “Yeddi Gözəl " Lider Nəşriyyat" Bakı-2004
13. Şah İsmayıl Xətayi “Əsərləri” “ŞƏRQ-QƏRB” Bakı-2005
14. “ Koroğlu” Dastanı- “Lider Nəşriyyat”- Bakı 2005;
15. “Məlikməmmədin nağılı” Xalqın söz xəzinəsi; 1985.
16. Şəmsi Tebrizi- “Makalat” –“Ataç” İstanbul 2014
17. Слава Шри Гуру и Гауранге! - «Легкое путешествие к другим планетам» изд.- «Бхактиведата Бук Траст»; Москва-1990 г.
18. Елман Гасанов «Бог Един» второе издание; Баку . Изд. “Elm və Təhsil” 1999-2016 г.
19. Firudin Gilar Bəg “Batini Quran” Bakı “Qanun”, 2008, 794 səh.
20. Elvüsal Məmmədov- “Fəhrist-Quran ayələrinin mövzular üzrə təsnifatı” I,II, III cild Bakı- 2013;
21. Рене Декарт- “Рассуждение о методе” Лейден 1637 г.
22. Гендун Чопел- «Тибетское искусство любви» - СПб Уддияна 2009 г.
23. Şeyx Mahmud Şəbüstəri “Gülşəni- Raz” Bakı, “Elm və təhsil”, 2013
24. Şəmsəddin Məhəmməd Lahici - Şərhi -“Gülşəni-raz” I. “Adiloğlu nəşriyyatı” Bakı 2008;
25. “Nüzhətül-məcalis”- “TEAS Press” Nəşriyyat evi- Türkiyə; 2016;
26. İ. M. Cəfərzadə “Məqalələr toplusu” Bakı- 2012;
27. Seyid Yəhya Əş-Şirvani Əl-Bakuvü- Səfa Əl Əsrar(Sufiliyin sirləri) “Elm” Bakı- 2013
28. Şeyx Səfi Təzkirəsi “Səfvətüs –Səfanın XVI əsr türk tərcüməsi” Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Fizuli adına əlyazmalar institutu “Nurlan” Bakı 2010;
29. Эрнст Мулдашев - “От кого мы произошли? Сенсационные результаты научной гималайской экспедиции” М.Олма-пресс 2007г. 448стр.
30. Məhərrəm Qasımlı “Şah İsmayıl Xətayinin roeziyası” Bakı- “Elm” 2002
31. Фирудин Гилар Бек “Книга Гора или расшифровка Торы” Баку-“Qanun” 1999г.
32. Azadə Musabəyli- “İbrahim Gülşəni Bərdəi”- Mehmet Rıhtım 2014;
33. Asu Mansur “Şaman Gözü (Kham Karak)” - Destek yayınları”İstanbul 2016
34. Эпифиз ; Гормоны серотонин, мелатонин и меланин – Википедия;
35. Brillat- Savarin “Lezzetin Fizyolojisi” İstanbul. Oğlak yayınları 2016; 352 syf.
36. Д. Дидро –“Сочинения” Том 2 -Издательство: М.: Мысль 1992г. 606

стр.

37. Firudin Gilar Bəg “Azər oğlu Qorqud Allahımız qayıdır” Bakı “Qanun” 1998

38. Prof. Dr. Hüseyin Nazlı Kul “Duygusal beyin: Bağırsak” İstanbul “Destek” yayınları 2016; 231 səh.

Tarixin dərsləri

HACI QADİR QƏDİRZADƏ
AMEA-nın müxbir üzvü

V.QRIQORYEVİN “STATİSTİÇESKOE OPİSANİE NAXIÇEVANSKOY PROVINÇII” (NAXÇIVAN ƏYALƏTİNİN STATİSTİK TƏSVİRİ) ƏSƏRİNDƏ ƏHALİNİN MƏŞĞULİYYƏTİ VƏ TİCARƏT MƏSƏLƏLƏRİ

Naxçıvan tarixinin öyrənilməsində önəmli dövrlərdən biri 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi ilə bölgənin ruslar tərəfindən işğalı ilə bağlıdır. Bu dövr bir tərəfdən siyasi-hərbi cəhətdən Azərbaycanın bölüşdürülməsi, etnik-dini münasibətlərdə yeni baxışların formalaşması, milli-etnik yerdəyişmələr, demoqrafik məsələlərlə xarakterikdisə, digər tərəfdən işğalaqədarki və ondan sonrakı ilk illərdə ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin tədqiqi baxımından da əhəmiyyətlidir. Dövrə aid müfəssəl mənbələrdən biri V.Qriqoryevin 1833-cü ildə S.Peterburqda nəşr edilmiş

əsəridir. Əsər Naxçıvan tarixinin müxtəlif problemləri ilə məşğul olan araşdırıcılar üçün dəyərli mənbələrdəndir. Təbii ki, tədqiqat zamanı onun yazıldığı siyasi-tarixi şəraiti, bir sıra məsələlərə məqsədli yanaşılmasını ciddi şəkildə nəzərə almaq gərəkdir. Biz əvvəlki yazılarımızda da ondan bəhrələnmişik. Bu yazıda konfransın ruhuna uyğun olaraq o dövrdə əyalətdə əhalinin məşğuliyəti, xüsusən ipəkçiliyin inkişafı, barama qurdunun becərilməsinin, istehsalının xalq üsullarından, onun ticarət məsələlərindən geniş bəhs etməyə çalışmışıq. Biz belə düşünürük ki, böyük iqtisadi əhəmiyyətini, əhalinin məşğulluq sahəsindəki önəmli yerini nəzərə alaraq Naxçıvanda ipəkçiliyin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Əsərin ciddi əhəmiyyətindən biri onun ümumiləşdirici xarakterə malik olmaqla tarixi Naxçıvan ərazisini əsasən əhatə etməsidir. Təbii ki, müəllif məsələləri o dövrdə inzibati-ərazi bölgüsünə uyğun araşdırmışdır. Ona görə də Şərur və Sədərək bölgələrinin müəyyən əraziləri haqqında

məlumatlar verilməmişdir.

Kitabda ayrı-ayrı məsələlərlə bağlı verilmiş cədvəllər, statistik məlumatlar ciddi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Burada yaşayış məskənlərinin quruluşu, əhalinin dini, milli-etnik tərkibi, ermənilərin ərəziyə köçürülməsi ilə əlaqəli dəyərli məlumatlar vardır.

Əsərdə inzibati-ərazi bölgüsünə uyğun olaraq Naxçıvan əyalətinin iki dairəyə-Naxçıvan və Ordubad, hər dairənin müxtəlif mahallara bölündüyü göstərilmişdir. Burada məşğuliyyət sahələri ilə yanaşı bazar münasibətləri, bazarların quruluşu, ticarət əlaqələri, əyalətdən satılığa çıxarılan mallarla yanaşı bura gətirilən ərzaq və sənaye məhsulları, karvan yolları və s. ilə bağlı geniş məlumatlar vardır. Əhalinin məşğuliyyətindən bəhs edərkən onun təbii-coğrafi şəraitə uyğun olaraq əkinçilik, maldarlıq, ev peşəsi, ticarət, müəyyən qisminin kiçik manufaktura sahəsində çalışdığını görürük.

Araşdırmaya cəlb edilən məsələlərdən biri də, ölçü, çəki vasitələri, pul vahidlərinin qarşılıqlı münasibətləridir. Əsərdə Rusiya-İran ticarət əlaqələri ilə bağlı ayrıca başlıq vardır.

V.Qriqoryevin 1833-cü ildə nəşr olunmuş “*Statistiçeskoe opisaniye Naxiçevanskoy provinçii*” əsərində 1828-ci il rus işğalına qədərki və ondan sonrakı ilk illərdə Naxçıvanda sosial-siyasi vəziyyət, etnik yerdəyişmələr, köçürmə siyasəti, iqtisadi durum geniş şəkildə verilmişdir. Müəllif əyalətin təbii-coğrafi şəraiti, əhalinin məşğuliyyəti, bir sıra tarixi məsələlərlə bağlı maraqlı məlumatlar vermişdir. Əvvəlcədən deyək ki, yazıldığı şəraitdən, müəllifin bir sıra məsələləri yanlış bilməsindən, bəzi hallarda bilərəkdən müəyyən tarixi hadisələr, dini məsələlər reallıqdan kənar olmaqla təhrif edilmişdir. Əsəri oxuduqca məlum olur ki, müəllif bir sıra məsələləri söyləntilər əsasında yazmışdır. Buna görə də hər bir hadisəyə tənqidi yanaşmağa ehtiyac vardır. Ümumi məlumatdan sonra inzibati ərazi bölgüsünə əsasən əsər iki bölməyə ayrılmışdır- Naxçıvan və Ordubad dairələri. Ayrı-ayrı bəndlər üzrə hər iki dairənin torpaqları, iqlimi, əhalisi, adət ənənələri, əhalinin yaşayış tərzini, geyimlər, mətbəx, idarə sistemi, ayrı-ayrı mahallar, ayrıca olaraq İrandan köçürülmüş ermənilər, xalq məşğuliyyəti, maliyyə, gəlir və vergilərlə bağlı statistik məlumatlar verilmişdir. Kitabın sonunda Rusiya-İran ticarəti adlı ayrıca məqalə nəşr olunmuşdur.

Müəllif erməniləri iki qrupa ayırır- köhnədən yaşayanlar və Rus-İran müharibəsindən (Türkmənçay müqaviləsindən sonra H.Q.) sonra köçürülənlər. Kitabda çox yanlış olaraq birinci qrup ermənilər ərazinin köklü əhalisi adlandırılır. Erməniləri yalançı, yaltaq, sözlərində durmayan adlandıran müəllif onların iyrenc xüsusiyyətlərindən bəhs edərək yazır ki, ermə-

nilər aldatmağı, yalan danışmağı bacarmayan adamı nadan adlandırırlar.

Əhalinin məşguliyyəti. Əkinçilik. Qriqoryevin məlumatından aydın olur ki, əyalətin ayrı-ayrı mahalları üzrə kənd təsərrüfatı məhsullarının əkilməsi sahəsində fərqli cəhətlər mövcuddur. Belə ki, taxıl bütün əyalət üzrə əkilmişdir. Bəlli olduğu kimi xalq əkinçilik sistemində taxılda iki üsuldən suvarma və dəmiyə istifadə olunmuşdur. Təbii ki, təbii-coğrafi şəraitdən asılı olaraq Naxçıvanda dağ və dağətəyi zonalarda dəmiyə əkinçiliyi üstünlük təşkil etmişdir. Aran zonada isə yağışın və şəhin az düşməsi suvarma əkinçiliyinə üstünlük verilməsinə səbəb olmuşdur. Ümumiyyətlə, suvarma əkinçiliyi daha məhsuldar olmaqla ona üstünlük verilmişdir. Müəllif Naxçıvan şəhərində əkinçilik məsələlərindən ayrıca olaraq bəhs edir. Kitabın 70-ci səhifəsində yazılır ki, Naxçıvan şəhəri ətrafında 600 xəlvər (bir xəlvər 1,6 ha H.Q.) əkin sahəsi mövcuddur. Bütövlükdə şəhərdə 250 xalvar taxıl (buğda, arpa, darı), 20 xalvar pambıq, 10 xalvar çəltik, 20 xalvar bostan bitkisi əkilmişdir. Şəhərdə 21 meyvə və üzüm bağı vardır ki, ondan 11-nin sahəsi 5-7 xalvardır. Qalanları 1 xalvardan 4 xalvara qədərdir.

Məlumatlardan aydın olur ki, Rusiyanın işğalına qədər Naxçıvan dairəsində 10 min xalvar, yəni 15 min ha qədər taxıl əkilmişdir. Bura buğda, darı, çovdar və s. daxildir. V.Qriqoryev yazır ki, münbit torpaqlardan 30 sam, yəni 3 ton məhsul götürmək mümkündür (s.86). Onu da qeyd edək ki, darının məhsuldarlığı buğdadan daha yuxarı olmuşdur.

Maraqlı məqamlardan biri hazırda Naxçıvanda əkilməyən məhsullarla bağlı məlumatlardır. Bunlar içərisində darı və çəltik diqqəti daha çox cəlb edir. Bu məsələdən bəhs edərkən belə düşünmək olar ki, Naxçıvanda çəltik əkilməsi çətin olan məsələlərdəndir. Lakin əsərdə verilən məlumatdan aydın olur ki, 1828-ci ildə Naxçıvan dairəsində 500 xəlvər və ya 160 ton düyü istehsal olunmuşdur (1, s.39). Çəltiklə yanaşı Naxçıvan əyalətində pambıqçılıq geniş inkişaf etmişdir. Belə ki, 1928-ci ildə Naxçıvan dairəsində 300 xalvar və ya 96 ton pambıq istehsal olunmuşdur ki, bu da orta hesabla 30000 rubul gümüş pul edir. Yəni, bazarda qoyunun satışı qiymətinin 2 rubuldan 3 rubula qədər olduğunu (1, s.93) nəzərə alsaq orta hesabla 10-15 min qoyunun qiyməti qədər gəlir olmuşdur. Eyni müqayisəni bostan bitkiləri ilə apardıqda bəlli olur ki, bir xalvar (1,5 ha) əkin sahəsində min arx məhsul əkilmişdir ki, ondanda 80 rubul gümüş pul əldə olunmuşdur. Təbii ki, gəlir hesablanarkən daha çox satılığa çıxarılan məhsul nəzərə alınmışdır.

Əhalinin məşguliyyətində önəmli yerlərdən birini bağçılıq, xüsusən üzümçülük tutmuşdur. Yuxarıda dedik ki, təkcə Naxçıvan şəhərində 45 ha qədər üzüm bağı olmuşdur. Üzüm bağının hər xalvarından orta hesabla 20

tümən və ya 80 rubl gümüş pul əldə edilmişdir (orta hesabla 30-40 qoyun dəyərində). Təbii ki, meyvə və üzüm bağları baxımından Ordubad dairəsi daha inkişafly idi. V.Qriqoryev yazır ki, Ordubad ərazisinin meyvələri öz dadına, keyfiyyətinə görə bütövlükdə Cənubi Qafqazda məşhurdur. Buranın quru meyvəsi İranda Qaradağ əyalətindən tutmuş Tiflis bazarına qədər digər ərazilərdə də bazara çıxarılır. Müəyyən olunmuş qiymətə əsasən yaxşı quru əriyin bir batmanı (batman ayrı-ayrı şəhərlərdə fərqli olmuşdur. V.Qriqoryevin məlumatında təqribən 13 kq) 1 gümüş rub, albuxara 1,6 rub, şaftalı-50 qəpik. Bu minvalla 2 batman albuxara bazarda bir qoyun qiymətində olmuşdur. Ordubad dairəsində bütövlükdə 300 ha artıq bağ sahəsi olmuşdur ki, bununda çoxunu meyvə bağları təşkil etmişdir. Bütövlükdə bu dairədə 2200 ha taxıl, 325 ha pambıq və 75 ha çəltik əkilmişdir.

Ordubadda tut ağaclarının əkininə xüsusi diqqət verilmişdir. Bu bir tərəfdən ipəkçiliklə bağlıdırsa digər tərəfdən tutun meyvəsindən döşab, bəhməz hazırlanması, onun qurusunun çərəz kimi istifadə edilməsi ilə əlaqəlidir. Tut ağacı quraqlığa davamlı olmaqla o Naxçıvan əyalətinin bütün məntəqələrində becərilmişdi. Tək-tək həyətlər olardı ki, onlarda bir neçə tut ağacı olmasın. Bizim topladığımız etnoqrafik materiallarda xalq arasında ona “çörək ağacı” deyilməsinə rast gəlmişik. Olubdur ki, insanlar onun meyvəsi ilə ötüşüblər. Söyləyirlər ki, aclıq illərində dağ armudu və tut qurusun əldəşində (kir-kirədə) çəkib un hazırlamışlar və onu buğda, arpa, hətta darı unun qatıb çörək hazırlamışlar. Müəllif yazır ki haliyədə Ordubad dairəsində 100 minə qədər tut ağacı var(1, s.199), Bundan ipəkçilikdə istifadə olunur. Bu dövrdə Ordubad şəhərində 15 baramaçan maşın olduğu qeyd edilir.

Kitabda əhalinin məşğuliyyətində önəmli yer tutan maldarlıqdan, onun ayrı-ayrı sahələrindən geniş bəhs olunur. Qarşılıqlı araşdırmalardan bəlli olur ki, təbii-coğafi şəraitlə əlaqəli olaraq Naxçıvanda yaylaq-qışlaq maldarlığının geniş yayıldığı söyləyə bilərik. Belə ki, aranın yaylağa, dağlıq zonanın qışlağa ehtiyacı vardır. Yəni aranda yaşayan heyvandarın yerli şəraitə uyğun olaraq əkinçiliklə məşğul olması da vacib məsələlərdəndir. Lakin bu elə qurulmalıdır ki, təsərrüfatın hər iki sahəsi ilə məşğul olmağa imkan yaransın. Burada bir el deyimi yada düşür: “Aranda tutdan oldum, dağda qurutdan.” Kitabda əyalətdə olan mal - qaranın sayı maraqlı doğurmaqla bəzi rəqəmlər üzərində dayanmaq istərdik. Camış və öküzlərin sayı 11200 baş (Naxçıvan dairəsi-10 000, Ordubad dairəsi 1200) qoyun və keçi-25 min baş (Naxçıvan dairəsi-15000, Ordubad dairəsi-10000). Ordubad dairəsində 100 baş dəvə olduğu yazılmışdır.Nədənsə müəllif

inəklərin sayı haqqında bəhs etmir. Hansı ki, Naxçıvanda heyvandarlıqda inəklər digər iribuynuzlu malqaralardan çox olmuşdur. Dəvəyə gəlincə bu ticarətdə, köçmənilkdə önəmli yer tutduğundan təkcə Ordubad dairəsində deyil əyalətin digər bölgələrində də geniş yayılmışdır.

Maraqlı məqamlardan biri daxili və xarici ticarət məsələləridir. Naxçıvandan Tiflis, Təbriz, Kars, Bəyazıt və digər bazarlara quru meyvə, pambıq, ipək, duz və s. çıxarılırdı. Məhsulun bol olan vaxtı buğda, düyü də satılığa çıxarılırdı. Naxçıvan bazarına isə kəndəndən parça, çay, müxtəlif xırdavat malları və s. gətirilirdi. Bütövlükdə Naxçıvan şəhərindəki bazarda 176, Ordubad şəhərindəki bazarda 85 dükan fəaliyyət göstərirdi. Bundan əlavə məhəllələrdə, böyük yaşayış məntəqələrində də müxtəlif dükanlar var idi. Əsərdə dövrün çəki və ölçü sistemi ilə əlaqəli maraqlı məlumatlar vardır. Müəllif işlədilən pulun, çəki vahidinin İran Osmanlı və Rusiya ilə qarşılıqlarını da vermişdir ki, bu dövrün mənzərəsini təyin etməyə imkan verir.

Kitabda diqqətimizi çəkən bir cəhət də yükdaşımalar, karvan yolları və Araz çayı vasitəsi ilə keçidlər olmuşdur. Araz çayı üzərindən yüklərin keçirilməsi ilə daha çox Culfa kəndinin sakinləri məşğul olmuşlar. Müəllifin təqdim etdiyi siyahıda müxtəlif əşyalarla yanaşı minik, yük heyvanlarının (yüklü və ya yüksüz), tək-tək insanların, ailələrin, hətta Xorasana dəfn edilmək üçün göndərilən, mərhumun üçün alınacaq rülun miqdarı göstərilmişdir. Səhifə 116-da verilmiş məlumatdan aydın olur ki, bu işlə məşğul olanlar Xana illik olaraq 70 türmən ödəməli idilər.

Kitabda ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrinin coğrafi mövqeyi, əhalinin etnik-millət tərkibi, işğaldan sonra bu sahədə baş vermiş dəyişikliklər, məskunlaşma məsələləri, təsərrüfat həyatı, vergi sistemi və s. məsələlərlə bağlı hər dairəyə aid geniş həcmli statistik cədvəl verilmişdir (Naxçıvan dairəsi 1, s.129-177, Ordubad dairəsi 1, s.218-235). Bir sıra məsələlərlə yanaşı kitabda verilmiş məlumatlar əsasında Çar Rusiyasının işğalından, Türkmənçay sülhündən sonra bölgədə ciddi etnik dəyişikliyin baş verdiyini müəyyən etmək mümkündür. Bu zaman (İrandan və Türkiyədən 10 minlərlə erməni ailəsi Qərbi Azərbaycana, o cümlədən Naxçıvana köçürüldü. Naxçıvan ərazisinə köçürülmüş 2551 ailədən 2285-i Naxçıvan dairəsində 266-sı Ordubad dairəsində yerləşdirildi.

Bir məsələni qeyd edək ki, köçürülənlərin əksəriyyətini sənətkar, tacir və əkinçi ailələri təşkil edirdi. Yerləşdirmə elə qurulmuşdu ki, bölgənin köklü, əzəli əhalisi olan Azərbaycan türkləri müəyyən mənada asılı vəziyyətə salına bilsin. Müqayisə üçün deyək ki, köçürmə nəticəsində Naxçıvan şəhərində

yerləşdirilmiş, 416 erməni ailəsindən 158-i tacir, 158-i sənətkar, 100-ü əkinçi ailəsi idi. Cəhri kəndinə gətirilən 151 ailələrdən 111-i əkinçi, 40-ı sənətkar idi. Ümumiyyətlə. Naxçıvan əyalətinə köçürülmüş 2551 ailədən 208-i tacir, 478-i sənətkar ailəsi idi. Burada indiyə qədər zəif diqqət verilmiş bir məsələ vardır. Hər şeydən öncə tacir və sənətkarları iri yaşayış məskənlərində yerləşdirmək, hətta elə bölüşdürmək ki, Naxçıvan şəhərinin ayrı-ayrı məhəllələrini əhatə edə bilsinlər. Məlum olduğu kimi, köçürülən ermənilər əsasən Xoy, Təbriz, Marağa Urmiya, Salmasdan idilər. Yəni onlar Naxçıvana köçürülməmişdən əvvəl İranın və qonşu ölkələrin bir sıra şəhərləri ilə ticarət əlaqəsi yaratmaqla böyük imkanlara malik olmuşlar. Düşünəndə ki, birdən-birə Naxçıvan şəhərinə 158 tacir və 158 sənətkar ailəsi yerləşir, deməli, onlar şəhərin sosial-siyasi həyatına ciddi təsir göstərə bilirlər. İstər-istəməz əvvəlcədən mövcud olan ticarət şəbəkələrindən erməniləri təbliğ etmək ideyası ilə istifadə edirdilər. Sənətkarlara gəlincə ta qədimdən bu sahənin adamları el içərisində müəyyən nüfuzla malik olmuşlar. Çünki hər kəsin onlara işi düşürdü. Maraqlıdır ki, sənətkarlar daha çox dəlillik çəkməçilik, dülgərlik, bənnalıq və s. ilə məşğul olurlar.

1865 erməni ailəsi əkinçiliklə məşğul idi. Çar hökuməti onlara güzəştli şərtlərlə torpaq sahələri paylamışdı. Sonrakı illərdə də Naxçıvan diyarına mütəmadi şəkildə erməni yerləşdirilməsi davam etmişdir. O vaxtdan etibarən Qərbi Azərbaycana, o cümlədən Naxçıvana ermənilərin ərazi iddiaları formalaşmağa başlamışdır. Ən ciddi məsələ tarixən bu diyarda yaşayıb buranın ilkin sakinləri olan Azərbaycan türklərinin ayrı-ayrı inam kəsimləri dönəmində və xristianlıq zamanı yaratdıqları maddi və mənəvi dəyərlərə sahib çıxmağa çalışmaq idi. Bəli bölgədə gizli və açıq şəkildə mədəniyyətlər və dinlər arası mübarizə gedirdi. Yuxanda deyildiyi kimi islamaqədərki nə varsa hamısına sahib çıxmaq. Bu işdə onlara xristian havadarlarının lazımı dəstəyi var idi. Naxçıvana gələn bütün məmurlar, araşdırıcılar onlarla gəzir, onların dediklərini özlərinə sərf edən şəkildə yazırdılar. Ümumiyyətlə, “köçürmə siyasəti və mədəniyyətlərarası münasibətlər” ayrıca bir tədqiqat sahəsi olduğundan biz onun üzərində geniş dayanmayacağıq. Bir məsələni qeyd etməyi lazım bilirəm ki, ermənilərin Naxçıvana köçürülməsi və etnik mədəniyyət məsələsi ilə bağlı açıq mətbuatda ilk yazı nəşr etdirən müəlliflərdən biri biz olmuşuq.

Köçürmələrlə yerlilərin say nisbəti də diqqəti cəlb edən məsələlərdən idi. Naxçıvan şəhərindəki 386 müsəlman türk ailəsinə qarşı bura üst-üstə 536 erməni ailəsi yerləşdirilmişdi. Bunun 120-si Osmanlı-İran müharibələri dövründə gəlmişdi. Cəhri kəndindəki 168 kəngərli türk ailəsinə qarşı 151

erməni ailəsi yerləşdirilmişdir. Deməli, Naxçıvan şəhərində, Cəhri kəndində qüvvələr nisbətində onlar ya bərabərlik və ya üstünlük təşkil edirdilər. Belə yerləşdirmələr özünü sonrakı münaqişələrdə də göstərdi. 1905-1907-ci i l hadisələrində, 1918-20-ci illərdə onlar ciddi qırğınlar törədə bildilər.

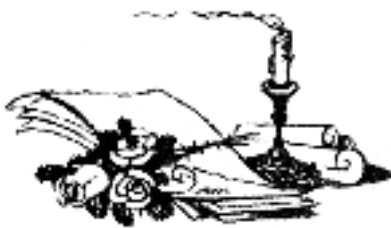
ƏDƏBİYYAT

1. Qriqoryev V. *Statistiçeskoe opisaniie Naxiçevanskoj provinçii*. Sankt-Peterburq: Tipoqrafiy Departamenta Vneşney Torqovli, 1833, 263 s.

SUMMARY

Business and Trade issues in V.Qriqoryev's Work "Statistiçeskoe Opisanie Naxiçevanskoj Provinçii" (Statistic Description of Nakhchivan District)

In the presented paper V.Qriqoryev's famous work is analyzed and important historical facts are determined. One of the necessary events for the history of nakhchivan is Turkmenchay contract which was treated in 1828. This period is important for the history of Nakhchivan because of the both national ethnic groups, formation of new thoughts and social-economic processes. Trade between Russia and Iran and the position of Azerbaijan, especially Nakhchivan is remarked in this situation.

Unudulmazlar

ABBASQULU NƏCƏFZADƏ
*sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru,
prof., dr.*

HAQQI ÖZÜNƏ QAYTARILAN ƏLİHÜSEYN DAĞLI

Əlihüseyn Dağlı kimdir və nə üçün indiyə qədər geniş ictimaiyyət arasında az tanınır? Bu suala cavab vermək üçün onun tərcümeyi-halına nəzər yetirək...

Əlihüseyn Əbdülhəmid oğlu Həmidov (təxəllüsü Dağlı) 2 sentyabr 1898-ci ildə Bakı quberniyasının (Quba qəzası) Xızı kəndində ziyalı ailəsində doğulub1. Atası – Axund Əbdülhəmid Muradqulu oğlu dövrünün tanınmış din xadimi, hafizi-Quran, anası – Gövhər xanım (1857-1955) da dindar qadın idi.

Babası Muradqulu Sayadlı nəslinin imkanlı, varlı-dövlətli bir nümayəndəsi olub. Gözəl və gur səslə Muradqulu mahalda həm də muğam bilicisi kimi tanınıb. Onun şirin, məlahətli, gur və geniş diapazonlu səsinə Davud peyğəmbərin səsi ilə müqayisə edilə bilər.

1906-cı ildə Əlihüseynin ailəsinə bədbəxtlik üz verir. Babası Muradqulu dünyasını dəyişir, mal-dövləti oğurlanır. Atası Əbdülhəmid əldə qalan sərmayəsini götürüb Bakıya köçür. Onun dini savadı olsa da, bununla pul qazana bilmirdi, ailəsi bir müddət sıxıntı içində yaşayır. Əbdülhəmid qəbiristanlıqda dini ayinləri icra etməklə yanaşı, fəhləlik də edir, qəbir daşları yonur və hörgü işi kimi ağır işlərlə məşğul olurdu.

Ailə vəziyyəti ağır olduğundan balaca Əlihüseyn Bakıda rus-tatar şəhər məktəbində yalnız 3 il oxuya bilir. Məktəbi yarımçıq buraxıb əmək fəaliyyətinə başlayır. O, 15 yaşından (1913) daş karxanasında fəhləlik edib, Bakı konkasında arabacı işləyib, 1917-ci ildən Bakı şəhər dəmiryol idarəsində çalışıb, sonralar isə dəmiryolunda konduktor (nəzarətçi), “Bakı-Kaspi” qəzetinin yayıcısı olub.

Əlihüseyn Həmidov 1915-ci ildə inqilabi hərəkata qoşulub. I Dünya müharibəsi illərində hərbi əməliyyatlar əleyhinə bolşevik vərəqələri, çağırışlar yayıb. 1917-ci ilin aprelində sol esərlərə qoşulub. Bakı

kommunasının hakimiyyəti dövründə paytaxt rayonlarından birinin ərzaq komitəsinin sədri olub. Xalq Komissarları Şurasının tapşırığı ilə Quba qəzasının kəndliləri arasında təbliğat aparıb.

Tif xəstəliyinə tutulan Əlihüseyn müalicə olunur və sağalandan sonra 1918-ci ilin iyul ayında Bakıda Musavat ordusuna səfərbər edilib.

Ə.Dağlı 1919-cu ildə “Hümmət” təşkilatının I qurultayı ərəfəsində katib, tanınmış jurnalist, ictimai və siyasi xadim Həbib Cəbiyəvə (1899-1938) qurumun üzvü olmaq üçün ərizə ilə müraciət edir. Qurultaydan sonra Ə.Dağlı ÜİK(b) partiyasına qəbul olunur.

Ə.Dağlı Bakı Partiya Məktəbinin ilk məzunlarından biri idi. “Rəbfak”ı əla qiymətlərlə bitirdikdən sonra həmin təhsil ocağında müəllim işləyib. O, Peterburqda Hərbi Akademiyanı bitirib, general-leytenant rütbəsinə cən yüksəlib. Görkəmli şair Mikayıl Müşfiqin digər qohumları kimi bibisi oğlu Əlihüseyn Dağlı da məlum səbəblərdən 1937-ci ildə həbs edilir və hərbi rütbəsi alınır. Onun böyük qardaşı Əliağa da Peterburq Hərbi Akademiyasını bitirib. Uzun müddət gömrük xidmətində çalışıb.

1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Əlihüseyn Dağlı bir sıra rəhbər vəzifələrə irəli çəkilib. Bakı şəhər komendantlığının siyasi rəhbər vəzifəsinə təyin edilib.

Ə.Həmidov 1920-ci ilin dekabrında Sovetlərin VIII Ümumrusiya qurultayında iştirak edib. Qurultay günlərində Nəriman Nərimanov (1870-1925), Mirbəşir Qasımov (1879-1949), Ruhulla Axundov (1897-1937), Qasım İsmayılov (1885-1922), Həbib Cəbiyev və başqaları ilə yanaşı, Ə.Həmidovun da daxil olduğu Azərbaycan nümayəndə heyəti SSRİ-nin qurucusu Vladimir İliç Leninlə (1870-1924) görüşüb.

1920-1923-cü illərdə Bakı qarnizonunun Hərbi Komissarı, Xalq Komissarlığında hərbi komissarlığın katibi, Azərbaycan Ali məhkəməsinin üzvü olub. O, həmçinin Azərbaycan SSR Ali İnkilabı tribunalı kollegiyasına üzv seçilmişdir. Sərhəd briqadasının hərbi komissarı vəzifəsində işləyəndə Azərbaycanın dövlət sərhədlərinin möhkəmləndirilməsi və qorunması sahəsində xeyli iş görüb.

1920-1921-ci illərdə Azərbaycan inqilab komitəsinin müvəkkili kimi Naxçıvan, Gəncə, Ağdam, Xızı, Şamaxı, Ağdaş, Qazax, Quba, Lənkəran və Nuxada Sovet hakimiyyətinin yaradılması və möhkəmləndirilməsində iştirak edib.

O, 1924-cü ildə ADU-nun “Şərqsünaslıq” fakültəsində təhsil alıb. 1924-1932-ci illərdə Ə.Həmidov respublika Ali Məhkəməsi kollegiyasının üzvü, Gəncə qəza məhkəməsinin sədri, 1924-1925-ci illərdə Azərbaycan SSR

Hərbi diviziya və Xəzər hərbi donanmasının – hərbi hissələrin və Xəzər hərbi gəmiçiliyinin hərbi prokuroru, 1926-cı ildə Azərbaycan SSR DTİ-nin Baş Milis İdarəsinin rəisi, Azərıtıfıqın idarə heyətinin sədri vəzifələrində çalışıb.

Ə.Dağlı 1932-1934-cü illərdə Balakən, 1934-1937-ci illərdə isə Ağdaş rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri olub. Dəfələrlə Bakı Sovetinin, Azərbaycan SSR MİK və AK(b)P MK təftiş komissiyasının üzvü seçilib.

1937-ci ildə Azərbaycan xalqının görkəmli şairi Mikayıl Müşfiqin başqa yaxın qohumları kimi, o da məlum səbəbdən təqiblərə məruz qalmış, izlənmiş, şərlənmiş, tutduğu vəzifələrdən azad edilmişdir. Ə.Dağlı 1937-1939-cu illərdə Bakı həbsxanasında olub. Ümumilikdə, o, 1937-1955-ci illərdə həbsxana və sürgün həyatı yaşayıb.

Tədqiqatçı və arxiv bilicisi Aslan Kənan yazır: “Əlihüseyn Dağlının həbsi üçün 17 oktyabr 1937-ci ildə artıq order yazılmışdı. Lakin onu “ağa”nın (Azərbaycan KP MK-nın katibi Mir Cəfər Bağırov – A.N.) yanına 28 oktyabr 1937-ci ildə (zəng edib Ağdaşdan – A.N.) dəvət edirlər. “Ağa”nın “səmimi” söhbəti ona şübhələnməyə heç bir əsas vermirdi. Buna görə də o, nə səksən yaşlı anası Gövhər xala ilə, nə ağırayaq (hamilə – A.N.) olan həyat yoldaşı Törə ilə, nə də o, Bakı şəhərində yaşayan bacısı Sündüs və qardaşı Əliağa ilə görüşə bilir. Artıq 29 oktyabr 1937-ci ildə Əlihüseyn Həmidov (Dağlı) həbs edilir” (3, s. 182).

Bilindiyi kimi, Ə.Dağlının dayısı oğlu, tanınmış şair Mikayıl Müşfiq 1937-ci il iyulun 4-də artıq həbs edilmişdi. Onun ilk istintaqı həbsindən 3 ay 17 gün sonra, yəni 1937-ci il oktyabrın 20-də aparılır. Ə.Dağlı da məhz M.C.Bağırovun oktyabr ayının 28-də telefon zəngindən sonra təcili Bakıya gəlib. Əldə heç bir tutarlı fakt olmamasına baxmayaraq order artıq 1937-ci il oktyabrın 17-də hazırlanmışdı. Deməli, 17 oktyabrdan əvvəl ya Müşfiq, ya da Ə.Dağlı dindirilməli idi. Bunların heç biri olmamışdı. Əslində Müşfiq həbs ediləndən sonra Ə.Dağlının da həbsi gözlənilirdi. Müşfiq cavan olduğundan, repressiya maşını elə zənn edirdi ki, onu daha asanlıqla sındıra biləcəklər. Ehtimal olunur ki, məhz bu səbəbdən Ə.Dağlının sonradan dindirilməsi qərara alınır. Buna baxmayaraq, cəlladlar nə Müşfiqdən, nə də Ə.Dağlıdan istədikləri ifadələri ala bilmirlər.

Aslan Kənan daha sonra qeyd edir: “DTN-nin IV şöbənin IV bölməsinin baş leytenantı Qriqoryanın tərtib etdiyi və Çınman tərəfindən təsdiq edilmiş arayışda göstərilir: “Azərbaycan SSR-də əks-inqilabi, burjua-millətçi təşkilatının üzvi kimi həbs edilmiş Ruhulla Axundovun verdiyi ifadəyə görə, Həmidov Əlihüseyn (Dağlı) Ağdaş rayonunda işlədiyi müddət ərzində əks-

inqilabi, burjua-millətçiliyi yaydığı üçün Azərbaycan SSR cinayət məcəlləsinin 72-73-cü maddələri ilə həbs edilsin”.

Ə.Həmidova qarşı istintaqa ifadə verənlər arasında Dadaş Bünyadzadə, Həsən Səfərov, Rəşid Qayıbov və başqaları da var idi” (3, s. 186).

Məqalədə Aslan Kənan 1905-ci ildə Lənkəranda doğulmuş Səfər Məmmədov adlı qaniçən müstəntiqin məhbusdan istədiyi ifadəni ala bilmədiyindən Ə.Dağlıya olmazın əzablar verməsindən söhbət açır.

Elmin Nuri isə bildirir: “Hər şey ondan başlamışdı ki, “Mircəllad” Dağlını ittiham edən Səfər Məmmədov isimli müstəntiqə “onun dərisini soyun, cəsədini də Suraxanıdakı quyulara atın“, deyərək külli-ixtiyar vermişdi. Təbii ki, burada “dərisini soyun” məcazi mənada deyilmişdi. Amma cəllad müstəntiq üçün bundan gözəl söz ola bilməzdi. İş o yerə çatmışdı ki, Səfər Məmmədov özünün erməni əlaltıları ilə birlikdə cılız müsavətçiyə o qədər işgəncə vermişdilər ki, əks-inqilabçı damğasına yalnız “təki məni öldürün” deyərək qol çəkmişdi. Görün, bu işgəncə metodu necə qəddar olub ki, insan öz ölümü üçün də yalvarırmış. Onu gündüzlər işgəncəyə məruz qoymaqla yanaşı, gecələr də yatmasına imkan verməyiblər. Hər dəfə kiprikləri yumulanda dəmir dəyənəklə, ən yaxşı halda şillə-təpiklə yatmasına mane olurlmuşlar. Ondən da pis günə saldıqları bolşevik Dadaş Bünyadzadəni dəfələrlə onun üzünə durdururlar. Lakin DTK-nın təcridxanasında min cür əzaba qatlanan Əlihüseyn əks-inqilabçı olduğunu boynuna almır. Dadaş bəy ona yalvarır. Hər gün partladılan ağız-burnunu ona göstərərək, “səni bundan da pis əzab gözləyir” deyir. Onunla birgə əks-inqilabçı fəaliyyətində olduğunu etiraf etməsini təkid edir. Amma Dağlı bununla razılaşmır. Nəticədə, işgəncələrin kəsəri daha da artır. Artıq fiziki baxımdan tab gətirməyən “müttəhim” “mən razılaşıram, amma Bağırova deyin ki, məni öldürsün” deyərək, kağızı qollayır (4).

Ə.Dağlını öldürmərlər. İlyarımlıq ağır, işgəncəli günlərdən sonra ona 8 il həbs cəzası verilir.

“Ali Məhkəmənin 5 iyun 1939-cu il, 13 sayılı protokolundan, çıxarışdan məlum olur ki, Həmidov Əlihüseyn (Dağlı) Həmid oğlu antisovet, millətçi təşkilatında iştirakına görə 8 il müddətində azadlıqdan məhrum edilir. Həbs günü 29 oktyabr 1937-ci ildən hesablanır.

Məhkəmədən dərhal sonra Ə.Dağlı DİN-nin Kalımda olan düşərgəsinə yatab edilir. Dörd il burada qalandan sonra 1943-cü ilin iyulundan Xabarovski vilayətinin Svodniy (əslində Svoboda – A.N.) şəhərində “qara fəhlə” işləmiş, bir qədər keçdikdə isə kənd təsərrüfatı maşınlarının təmiri ilə məşğul olmuşdu” (3, s. 183).

29 oktyabr 1945-ci ildə Ə.Dağlının həbs müddəti bitir, lakin Böyük Vətən Müharibəsini bəhanə tutaraq onu azad etmirlər. Baxmayaraq ki, müharibə 6 ay idi ki, bitmişdi.

10 fevral 1947-ci ildə həbsxanadan buraxılır. Ə.Dağlı o vaxtın qanunlarına görə, yaşadığı Bakı şəhərinə təhlükəli şəxs kimi buraxılmadığı üçün, həmin ilin aprel ayından etibarən bir müddət Şamaxıda (Rırazi stansiyası) mühafizə altında yaşamaq məcburiyyətində qalıb. Burada Kirov adına sovxozda işləyib. Qeyri-müəyyən səbəbdən Ə.Dağlı Şamaxıda 10 gün həbsdə saxlanılıb. Haqsız həbs olunması barədə Şamaxı rayon DTK-na müraciət etdikdən sonra 1948-ci ilin yanvar ayında podpolkovnik Məmmədlinin əmrinə əsasən, Ə.Dağlı 24 saat ərzində rayon ərazisini tərk etməli olub. Buradan o, Xızının Altıağac kəndinə köçüb və MTS-in kombinatında işləyib. Bir müddət sonra “əks-inqilabçı” olduğuna görə işdən çıxarılıb.

Elman Nuri yazır: 1937-ci ildə “hə, dağlı balası, indi get, nə bacarırsan, elə” deyərək onu həbs etdirən Bağırov Dağlının cəsədini Suraxanı quyularına atdıra bilməmişdi. Bir az Müsavat qəzəbi, bir az da Müşfiqin qəzəbi üst-üstə gələrək Əlihüseynin üzərində cəmlənmişdi. Üstəlik, özünün cılız vücudu ilə çox təqiblərə məruz qalaraq Bağırovçulara qarşı dirənməyini də “Mircəllad” özünə yaraşdırmırdı (4).

“Əks-inqilabçı” Ə.Dağlı 3 yanvar 1949-cu ildə ikinci dəfə heç bir səbəb, əsas olmadan həbs edilərək DTK-nın Bayıl həbsxanasında saxlanılır. Sonra isə o, bir daha sürgün həyatı yaşamaq məcburiyyətində qalır.

Elmin Nuri bildirir: “Birinci həbsdən sonra məhv olmuş fiziki sağlamlığı onsuz da ona nəşə başqa, qeyri-qanuni iş görməyə imkan vermirdi. Amma heyhat! DTK-nın da sözü söz idi. İkinci dəfə həbs olunan Əlihüseyn artıq bir az təcrübəli idi (4).

Ə.Dağlı “əllər atası” Stalinin ölümündən sonra, 1954-cü il sentyabrın 12-də SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri Georgi Malenkova (1902-1988) günahsız həbs olunması ilə bağlı ərizə yazır. Ərizədə iki dəfə şərlənərək həbs edildiyini, eləcə də Sibirdə ayaqlarının tutulduğunu, bədənindəki bütün işgəncə yerlərinin adını sadalayıb müalicəyə ehtiyacı olduğunu bildirir. Məhkəmə işinin qanunsuz aparıldığını göstərməklə müstəntiqləri ifşa edir.

Nəhayət, 15 noyabr 1955-ci ildə Əlihüseyn Dağlı tam bəraət alır, həbsdən azad olunur.

Bir neçə kəlmə də Ə.Dağlının ailə vəziyyəti barədə məlumat verək.

Ə.Dağlı iki dəfə ailə həyatı qurub. Birinci həyat yoldaşı görkəmli şair Səməd Vurğunun (1906-1956) xalası qızı Şəhrizad xanım olmuş, onlar 1923-cü ildə ailə həyatı qurmuşlar. 1924-cü ildə Əlihüseynin bir qızı dünyaya

gəlsə də, iki yaşında xəstələnərək vəfat etmiş, ailə də çox tezliklə, 30-cu illərin əvvəllərində dağılmışdır. Bunun əsas səbəbi Mikayıl Müşfiqə qarşı məlum təzyiqlər idi. Yəni Əlihüseynin tərcümeyi-halına nəzər yetirdikdə bəlli olur ki, onun 30-cu illərdən etibarən vəzifə pillələrindən enişi başlamışdı. Ə.Dağlının tezliklə həbs olunacağı aydın idi. İnformatorların dediyinə görə, Şəhrizad xanım bu səbəbdən Əlihüseynə rəsmi şəkildə ayrılmışdı.

1935-ci ildə Ə.Dağlı vəfalı bir qadınla – xalası nəvəsi Törə xanımla ailə həyatı qurur. 1937-ci ildə onların Arif adında oğlu dünyaya gəlir. Arifin də Kamalə və Kamil adlı övladları var.

İkinci həyat yoldaşı Törə xanım Ə.Dağlını 1949-cu ildə sürgün edilərkən ona qoşulub, ağır sürgün illərini onunla birgə keçirib, ona dayaq olub. İşgüzar və zəhmətkeş Törə xanım sürgündə olarkən təndir yapıb, “Dağlı çörəyi” bişirib, satdırırmış. Çox tezliklə qənaət etdiyi pullarla və xeyirxah qonşularının köməyi ilə 2 keçi alıb. Az sonra həyətlərində keçi sürüsü əmələ gəlib. Törə xanım keçilərinin bir qismini satıb inək alıb və bunun sayəsində güzəranları xeyli yaxşılaşıb. Sürgün həyatından qayıtdıqdan sonra bu barədə danışmağı sevməyən Ə.Dağlıdan fərqli olaraq Törə xanım yaxın qohumlara bir sıra maraqlı xatirələr danışmış.

Əlihüseyn Dağlının bacısı qızı Rəna xanım belə söhbətlərin birini xatırlayır: “Törə xanım deiyirdi: İnək aldıqdan sonra evimizdə hər gün ağartı olurdu, inəyi sağıb südündən qatıq, yağ, şor-pendir hazırlayırdım. Qazaxıstan və Sibir çöllərində bişirdiyim “Dağlı çörəyi”nin ətrinə sürgün həyatı yaşayan həmvətənlərimiz gəlirdilər. Deyirdilər ki, biz Vətənin ətrini bundan alırıq. H.Cavidin dəfəllərlə dərinə köks ötürüb, gözlərinin yaşardığının şahidi olmuşam”.

Ə.Dağlı əvvəlcə Qazaxıstanın Cambul (Talas rayonu), Sibirin Kalıma, daha sonra Vladivostok, Xabarovski vilayətlərində acınacaqlı sürgün həyatı yaşayıb. Hətta at tövləsində yaşamaq məcburiyyətində qalıb. Az-az danışdığı xatirələrində Ə.Dağlı sürgündə Hüseyin Cavidlə birgə meşədə ağac kəsməyindən söhbət açardı. Hərə öz normasını yerinə yetirməli idi. Ağır həyat şəraitində H.Cavidin gözləri tamam tutulubmuş, heç nə görmürmüş. Ayaqları da şişdiyindən çox əziyyətlə yeriyirmiş. Normanı yetirməyə nə ərzaq verilmirdi, nəzarətçilər onları döyüb incidirdilər. Buna görə, Ə.Dağlı H.Cavidə qahmar çıxır, onun əvəzinə də ağac kəsirdi. Yəni səhər saat 9-dan axşam 5-dək özü üçün, 5-dən gecə 12-yə qədər isə Hüseyin Cavidin əvəzinə işləyirmiş... H.Cavid Əlihüseyn Dağlının qucağında dünyasını dəyişib, Ə.Dağlı onu öz əlləri ilə dəfn edib...

Peşəkar inqilabçı, hüquqşünas və dövlət xadimi olmasına baxmayaraq, Əlihüseyn Dağlı Azərbaycan musiqisi və poeziyasına, etnoqrafiya və mətbəx mədəniyyətinə də dərindən bələd idi. Ə.Həmidov ötən illərdə elmi, ədəbi-bədii yaradıcılıqla məşğul olub, jurnalistika sahəsində qələmini sınaayıb, yazıları bəyənilib, nəşriyyatların planına daxil edilib. Onun uşaqlar və gənclər üçün nəzərdə tutulan kitabları – “Xalçaçı Pəri” (1) və “Qaragöz” (2) M.F.Axundzadə adına Azərbaycan Milli Kitabxanasında saxlanır. Kitablardakı hekayələrdə müəllif yeni quruluşa uyğunlaşan insanlarımızın iç dünyasını sadə dillə, incə, bədii boyalarla təsvir edib.

Əlihüseyn Dağlının *“Ozan Qaravəli”* adlı əlyazması AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmaları İnstitutunda (C-1021/9974 və C-1016 – 9969 qovluğunda C-1175-38009 şifrəsilə) qorunur. Əlyazma 1924-1958-ci illərdə müəllif tərəfindən ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə yazılıb, 1969-cu ildə isə üzü kirill qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə köçürülüb. Əlyazmanın üzü köçürülmüş digər nüsxəsi Ə.Dağlının yaxın qohumlarında mühafizə olunur. Əlyazmaları İnstitutundakı nüsxə ilə tutuşdurduqda fərqli məqamlarla rastlaşdıq. Əlyazmaları İnstitutundakı nüsxəni əsas götürərək, orada olmayan artırmaları əlavə etdik. Ə.Dağlı bu mövzudan ömrünün sonunadək ayrılmamış, yadına düşdükcə, müxtəlif bəhslərə gah kirill, gah da ərəb qrafikalı əlifba ilə əlavələrini etmişdir. O, əlyazmanı bəzi məqamlarda rus, fars və ərəb dillərində yazmışdır.

İndiyədək tam halda dərc olunmamış bu əsər 5 hissədən ibarətdir. “Ozan Qaravəli” əsərinin I hissəsini 2006-cı ildə nəşrə hazırlayıb oxuculara təqdim etmişik (5). XX əsrin 50-ci illərində makinadan çıxmış əsas və əlavə nüsxələrdə, öz əlyazmaları olan vərəqlərdə müəllif xeyli qeydlər edib.

Əsər əsasən musiqi haqqında araşdırmalardan ibarətdir. Burada musiqinin fizioloji, psixoloji və tibbi təsirlərindən, çalğı alətlərindən, muğamlarımızdan geniş bəhs olunur, çoxşaxəli elmi araşdırmalar aparılaraq musiqimizin tipologiyası, təsnifatı, alətsünaslıqla bağlı peşəkar, elmi tələblər səviyyəsində məlumat verilmişdir. Müəllif mütaliə etdiyi, şəxsən tanış olduğu mətləblərdən səmimi söhbət açır, müxtəlif elm sahələrilə bağlı biliklərindən istifadə edərək nəzərdə tutduğu fikri oxucuya hərtərəfli təqdim etməyi bacarır. Burada filologiyanın – etimologiya, fonetika, əruz bəhsləri ilə yanaşı, istorioqrafiyanın – memuar, etnoqrafiya, etnogenez sahələri, incəsənətin – rəssamlıq, xalçaçılıq, aktyorluq, coğrafiyaşünaslığın toponimika, biologiyanın – botanika, zoopsixologiya, qədim idman növlərindən hərtərəfli dərin biliyi olan bir alim kimi məlumat verir.

Muğamlarımız haqqında, xanəndəlik sənəti barədə yığcam, yadda qalan

söhbətləri ilə Ə.Dağlı çağdaş elmimizə heç vaxt əhəmiyyəti azalmayan töhfələrini verir. Böyük vətən sevgisi, milli təəssübkeşliyi, ədalətsevərliyi, hərtərəfli bilikləri, mükəmməl yaddaşı sayəsində müəllif belə bir əzəmətli işin öhdəsindən şərəflə gələ bilmişdir.

Sürgün illərində o, görkəmli alimlərlə birgə olduğu vaxtlarda müəllifdən bir an da olsun əl çəkməyib. Həyat kitabına çevrilən “Ozan Qaravəli” əsərinin əlyazmaları üzərində ömrü boyu işləyib. Görünür, bu mövzunu ona Az.FAN-dan (SSRİ EA-nın Azərbaycan filialı, indiki Azərbaycan Respublikasının Milli Elmlər Akademiyası) sifariş veriblər. Bu əsərini elmi üslubda deyil, hamının oxuması üçün elmi-kütləvi səpgidə yazdığı üstün tutduğundan, əsər bir elmi mövzu kimi rəsmiləşdirilməmiş, uzun illər Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun elmi arxivində “inv. 30561” şifrəsilə saxlanılıb. Daha sonralar musiqişünas alimlərin diqqətini çəkdiyi və ona daha çox müraciət olduğu üçün M.Füzuli adına Əlyazmaları İnstitutu tərəfindən mühafizəyə götürülüb.

Əlyazma indi institutda qorunsa da, müəllifi vaxtı ilə həbs və sürgündə olduğuna görə, xüsusi icazə ilə oxucuların istifadəsinə verilir. Baxmayaraq ki, bu əlyazmada “dövlətçilik əleyhinə” bir kəlmə də yoxdur, ancaq üzərindəki yasaq hələ də götürülməyib. Bu qadağadan istifadə edən bəzi “alim”lər həmin mənbədən faydalanmış, Ə.Dağlıya məxsus bir sıra dəyərli fikirləri yazılarında öz adları ilə təqdim etmişlər. Həmin “alim”lərin bir çoxu artıq dünyasını dəyişiblər...

“Ozan Qaravəli” əsərinin adına ilk dəfə sənətsünaslıq üzrə elmlər doktoru, professor Səadət Abdullayevanın əsərlərində rast gəlmişdim. “Ozan Qaravəli”də olan zəngin və maraqlı bilgiləri orijinaldan əldə etmək qərarına gəl-dim. Fikrimi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Hacı Firudin Qurbansoya bildirdikdə sevindiyindən sözüümü yarımcıq kəsib dedi: “Çox gözəl iş görürsən. Amma əlyazmanı min bir bəhanə ilə sənə verməyəcəklər. Necə ki, bir vaxtlar Cəlil Bağdadbəyovun “Xatirələri”ni istədikdə utanmadan “itib” deyirdilər. Amma sənə bir şad xəbər verim ki, Ə.Dağlı mənim qohumumdur. Əsərin əski əlifba ilə yazılmış orijinalı yaxınlarında qorunur”.

Bir neçə gündən sonra Hacı Firudin saralmış vərəqlərdə yazılmış qovluğu mənə göstərdi. Əski əlifbanı oxuya bilmədiyimdən Hacı Firudindən Ə.Dağlının ömrünün sonlarında əlyazmaya əlavə etdiyi səhifəni oxumağı xahiş etdim. O, uca səslə yazılanları oxudu: “Əzizlərim, bu əsəri möhkəm qoruyun. 1969-cu ildə kirill əlifbası ilə üzünü köçürüb Azərbaycan Elmlər Akademiyasının İncəsənət və Memarlıq İnstitutuna təhvil vermişəm. “Ozan Qaravəli”ni çox saymazıyana qəbul etdiklərinə məndə belə şübhə yarandı

ki, əsəri “itirəcəklər”. Belə işlər həyatım boyu mənim başıma çox gəlib. Kimlərə yaxşılıq etmişəmsə, əvəzində çox zaman pislik, xəyanət görmüşəm...

Əsərin ayrı-ayrı hissələrini (“Mahur”, “Mahni”, “Çahargahın təsviri”, “Ağı qaradan, qaranı ağdan ayırmaq” və s.) dövrü mətbuatda çap olunmaq üçün vermişəm, lakin heç biri işıq üzünə görməyib. Əlyazmamı geri istədikdə isə cavab həmişə eyni olub: “itib”. Qorxuram ki, “Ozan Qaravəli” də “itəcək”. Əzizlərim, ona görə əlyazmamı qorumağı təvəqqe edirəm, deyirəm yazdıqlarım bəlkə gələcəkdə gərəkli oldu. Əlyazmanı həm də Əlihüseyn babanızdan bir “tutiyyə” kimi saxlayın. Hər zaman babanızın əllərinin izi hopmuş vərəqləri oxuduqda məni xatırlayarsınız. Allah əmanəti, əlyazmadan muğayət olun”.

“Ozan Qaravəli” əsərini əldə etmək bizə o qədər də asan olmadı. Öncə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İncəsənət və Memarlıq İnstitutunun rəhbərliyinə müraciət etdim. Mənə institutda təmir getdiyindən bir müddət qovluğu verə bilməyəcəklərini dedilər. Müəyyən müddət keçdikdən sonra bir daha müraciət etdikdə qərribə cavab aldım: “Ozan Qaravəli”ni hansısa oxucu aparıb, təhvil verməyib.

Belə bir nüfuzlu institutun arxivindən “hansısa oxucu” unikal bir əlyazmanı “oğurlaya” bilərdimi? İnadkarlığımı görüb, yenə müəyyən müddətdən sonra onlarla əlaqə saxlamağı bildirdilər. Nəhayət, məlum oldu ki, “Ozan Qaravəli” əsəri AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivinə təhvil verilib. Əsəri əldə etmək üçün Əlyazmaları İnstitutunun rəhbərliyinə rəsmi şəkildə müraciət etdim. Yenə qərribə cavab aldım: “O əlyazmanın üzərində yasaq var. Yalnız xüsusi idarədən razılıq məktubu gətirdikdən sonra əsərlə tanış ola bilərsiniz”.

Mən bildirdim ki: “Siz dediyiniz qanunlar öz əhəmiyyətini itirib. Artıq müstəqil ölkədə yaşayırıq. Azərbaycan Milli Konservatoriyasının “Milli musiqi alətlərinin təkmilləşdirilməsi” elmi-tədqiqat laboratoriyasının rəhbəriyəm. Niyə belə süründürməçilik edirsiniz?”

İnstitutun o vaxtkı rəhbəri, rəhmətlik filologiya elmləri doktoru Məmməd Adilov “Heç olmasa, AMK-nın rektoru Siyavuş Kərimi məktub şəklində bizə müraciət etsin” – dedi.

Nə isə... Məktub gətirdikdən sonra qovluqla tanış olmağa icazə verdilər. Çətinliklə də olsa icazə aldıqdan sonra əsəri hissə-hissə köçürüb kompüterin yaddaşına saldım və daha sonra nəşr etdirmək qərarına gəldim. Qeyd etdiyimiz kimi, artıq əlyazmanın I hissəsi nəşr olunub və geniş oxucu kütləsinin ixtiyarına verilmişdir (5). Sonradan əsərin Hacı Firudində olan variantın bəzi

vərəqlərini də kitaba əlavə etdik. Ə.Dağlı əski əlifbadan əlyazmanı kirill əlifbasına köçürərkən artıq 71 yaşında idi... Bu səbəbdən köçürmə zamanı bir sıra anlaşılmazlıqlar əmələ gəlib. Müəllif ömrünün sonuna kimi evdəki nüsxənin üzərində işləyib, müəyyən əlavələr, artırmalar edib.

Biz də əsərin I hissəsini nəşrə hazırlayarkən Hacı Firudində olan variantın bəzi artırmalarını əlavə etmişik. Bu zaman əsər redaktə olunmuş, bərpa işləri aparılmış, lakin müəllifin üslubu olduğu kimi saxlanılmışdır. Əsəri bərpa edərkən məhz, Əlihüseyn Dağlı kimi düşünməyə çalışmış, məsələyə onun gözüylə baxmağa cəhd etmişik. İstəkli oxucular, buna nə qədər nail olduğumuzun əsl dəyərini, qiymətini Siz verə bilərsiniz.

Bir məqamı xüsusilə qeyd etmək istəyirəm, Əlihüseyn Dağlı əsər boyu hadisələri bir komissarın dilindən danışır. Təvazökarlıqdan uzaq olsun deyə, o, “komissar” dedikdə, özünü nəzərdə tutur.

Uzunmüddətli sürgündə səhhətinin zəifləməsinə baxmayaraq, o, həyatsevərliyini itirməmiş, bəraət alıb vətənə qayıtdıqdan sonra elmi-publistik fəaliyyətini davam etdirib. Ə.Dağlı uzun müddət “28 Aprel” kino-teatrının direktoru olub.

Ə.Həmidov (Dağlı) bir sıra ədəbi əsərlərin müəllifi kimi respublikanın ictimai və ədəbi həyatında da fəal iştirak edib, mətbuat orqanları ilə əməkdaşlıq etməklə bərabər, “Şərq qadını” jurnalının yaradılmasına böyük kömək göstərmiş.

Ə.Dağlı XX əsrin 50-ci illərinin sonu, 60-cı illərinin əvvəllərində Mədəniyyət Nazirliyi sistemində çalışıb, yaşına görə təqaüdə çıxıb. O, “Qırmızı Əmək Bayrağı” ordeni və “Əmək igidliyinə görə” medalı ilə təltif edilib.

Əlihüseyn Dağlı 28 yanvar 1981-ci ildə, Bakıda 83 yaşında əbədiyyətə qovuşub.

Ə.Dağlının əsərlərinə tədqiqatçılar dönə-dönə müraciət edirlər. İnanırıq ki, yaxın gələcəkdə Ə.Dağlının tədqiqat əsərlərinin özü dissertasiya mövzusunə çevriləcəkdir.

SUMMARY

About Ashug Alihuseyn Dagli

Key words: Alihuseyn Dagli, life and creativity, immortal and emigration life, handwriting, published works

Alihuseyn Dagli is a prominent public-political person, researcher of folklore and state actor of the 20th century. The article focuses on the fossil

record and creativity. In his works, A.Dagli studied various scientific spheres, such as art, painting, poetry, cauchinaria, sport, toponimi, ethnography, national musical instruments, musical instruments, and ozan-ashig creativity.

ƏDƏBİYYAT

1. Dağlı Ə. (Həmidov Ə.H.). Xalçaçı Pəri. B.: Azərsənətbirliyi, 1930, 30 s.
2. Dağlı Ə. (Həmidov Ə.H.). Qaragöz. B.: Azərnəşr, 1936, 70 s.
3. Kənan A. XX əsrdə repressiyaya məruz qalanlar (“Əlihüseyn Dağlı kimdir?” başlıqlı məqalə). B.: Azərnəşr, 2011, s. 180-189.
4. Elmin Nuri. Mircəfər Bağirovun Mikayıl Müşfiqin dayısı haqqında hökmü: Dərisini soyun...! // “Moderator.az” saytı, 27 iyun 2016.
5. Ə.Dağlı. Ozan Qaravəli. I kitab. B.: MBM, 2006, 192 s.

QEYDLƏR

1. Həmin illərdə inzibati ərazi bölgüsünə görə, Xızı Bakı quberniyasının Quba qəzasına daxil idi.
2. Ötən əsrin əvvəlində Bakı küçələrində işləyən nəqliyyat vasitəsi, relslər üzərində atların çəkib apardığı vaqon.

Qaynaqlar

BƏHRUZƏR RÜSTƏMOV

BABALAR BELƏ SÖYLƏRDİ

Atalar sözü və zərhməsəllərimiz, ideomatik ifadələrimiz vasitəsilə babalar hikmətləri və çox dərin mənalı sərrast şəkildə ifadə edə bilirdilər. Bu yazımızda indi səslənməsi qulağa bir cür gələn və zaman - zaman təhrif olunan ata sözlərimizdən bəzilərinə, eyni zamanda qeyri-adi toponimlərimizə, bir sıra etnoqrafik lövhələrə işıq tutmağa çalışacağıq.

“İT DƏFTƏRİ”

Azərbaycanımızın böyük mütəfəkkiri Abbasqulu Ağa Bakıxanovun “Gülüstani İrəmi”nin birinci cümləsi beləydi: “Tarix bir hökmü ilahidir”. Doğrudan da tarixdə baş verən proseslərdə nə qədər insan faktoru olsa da yenə böyük Yaradandan xaric hər şeyin puç və əfsanə olduğuna bir daha tapınırsan. Günümüzün bu gün də dilimizdə elə ifadələrlə rastlaşırsan ki, baxıb görürsən, tarixin elə bir dövrünü özünə hopdurub ki!

El içində tanınmayan, nüfuz, ad-san sahibi olmayan bir kəsi xarakterizə edəndə köhnələrimiz deyirdi ki, “filankəsinin adı heç it dəftərində də yoxdu”. Bu “it dəftəri” ifadəsi tariximizin bəlli bir dövrünün işıq salmaqda yardımçı olur. Bəllidi ki, XVIII əsrin əvvəllərində Gürcüstanın bir hissəsi də daxil, “Gəncə-Qarabağ əyaləti”, o cümlədən bizim bu yerlər də olmaqla 1727-1729-cu illərdə Osmanlı Türkiyəsinin İdarəçiliyinə keçildi. Böyük dövlətçilik ənənəsi olan Türkiyə o vaxt özünə yeni ilhaq elədiyi bu ərazilərdə kameral siyahıyaalma aparmışdı. O vaxtkı deyimlə ifadə eləsək, kənddə, ya şəhərdə “hər bir tüstü” üzrə, yəni indiki anlamda təsərrüfatbaşına siyahıyaalma həyata keçirmişdi. Bu zaman o evin-“tüstü”nün başçısı və onun ailəsində, himayəsində olan şəxslərin adı, atasının adı, dini rütbəsi, titulu (molla, axund, məşədi, kərbəlayı, hacı), cinsi, yaşı da daxil mükəmməl məlumat toplanır, eyni zamanda təsərrüfatındakı inək, camış, qoyun-keçi və onun balası da olmaqla, at, qatır, ulaq, kəl, öküz kimi iş heyvanları ilə yanaşı

o evin itinin də ayrıca bir bölmədə cinsi və adını göstərməklə kameral siyahıyaalmanın tələbinə uyğun qeyd eləyirdilər. İnsanın, evin dirəyi olan sağmal və iş heyvanları ilə yanaşı, ocağın itinin də dəftərə qeyd olunmasının təsdiqi kimi dəftərə barmaq basılmasını görəndə, sonra da vergi mexanizminin saat kimi işləməsinin şahidi olan adamlarımız indiki anlamda o təsərrüfatbaşına kitabı öz aralarında zarafatla “İt dəftəri” adlandırmağa başladılar...

Bax o kəs də o qədər “suruxvatdı”, xeyri-şərə yaramazdı ki, adı “o dəftərdə”də yoxdu.

Bax budu “it dəftəri” deyimizin mənası.

“ATI ATIN YANINA BAĞLASAN...”

Həyat var olandan Nuhdan qalma babaların (axı, Nuhun nəticəsi Oğuz xan, onun da törəməsi digər türk xalqları ilə yanaşı biz azərbaycanlılarıq) dediyi “Atı atın yanına bağlasan, huyunu götürməsə də xasiyyətini götürər” məsələnin sovetlər vaxtı yalnız çap olunmuş” Atı atın yanına bağlasan, həmrəng olmasa da həmxasiyyət olar” variantının indi də bəzən ədəbi dildə işlənməsini, mətbu nəşrlərdə verilməsini görürük.

Daxilən inanıram ki, böyük folklorçu alimlərimiz həmin xalq sözünü olduğu kimi, bizim insanların ağızı ilə “Atı atın yanına bağlasan, h(x)uyunu götürməsə də xasiyyətini götürər” şəklində qələmə alıblar. Ana dilimizin qanunlarına görə bəzi səslərin və hərflərin dəyişməsi təbii haldır. Bax buradakı “h”-nin “x”-ya çevrilməsi kimi dil hadisəsi nəticəsində alınan və rus dilində qaba səslənən bu cür deyimi senzura və bir para “rusbaşıllar” çapa verə bilməzdi. Ona görə də uzun zamanları aşıb bizə yetişən bu sözüümüzü “... həmrəng, həmxasiyyət” şəklinə salıb kitablara yazdılar. Başqa bir yöndən baxanda isə iddia etmirəm ki, həmin o “... həmrəng, həmxasiyyət” digər bölgələrdə, etnik kökənli qruplarda işlənmir. Sadəcə burada bizim dialektdəki variantı götürürəm.

Nuhdan qalma bu köhnə “huy” sözünün imkanım çatan qədər açmasını verməyə çalışacam. Bir ata sözüümüz də var: “Əsli hu- nəslı hu!”. Hu–huy burada adamın zatıdır, cövheridir, özüdür. İlliklə-qanla, nəsilədən, kökdən gələndir. Yəni adamları seçib sonulayanda, “zivdələyib-irdələyəndə” bu “huy”u arayıb axtarırdılar ki, qanı-südü qarışıq nəsilədən olmasın. Elə bu “əsli hu-nəslı hu” sözünün etimologiyası, açması ayrıca bir sanballı araşdırmanın mövzusuudur...

Ötənlərdə biri o birisini uzaqdan, daha çox çöl-bayırda ucadan səsləyəndə

“ay filankəs, huy..y..y...”, ya “hey,hay” çağırışı, harayı eləyərdi. Bəlkə də o çağırın bizə “hey”in təhrif olunmuşu kimi qələn “huy”u deməklə heç eşidilməyəcək məsafədə olanı, hansı gözəgörünməz tellərləsə onun “huy”unu oyandırır onunla ünsiyyətə girərdi. Bu da örnəkdən daha birisi.

Etnoqrafiyamızda o da olub ki, nənələr yazıya alınması o qədər də asan olmayan, daha çox quşun, xoruzun səsini andıran səslər çıxarmaqla toyuqları huylayıb onları bağ-bağatdan ya dənə, suya çağırır, ya hinləyər, ya tutardılar. Nənələr nəsilədən nəsilə ötürülən bir vərdislə şüuru olmayan o ev quşlarının “huy”unu-ilkinliyini oyadır, onların refleksinin iş düşməsinə səbəb olur və nəticədə toyuğu huylayıb istəklərinə nail olurdu. Yəni burada “huy” toyuğun, belə demək mümkünsə, içində -daxilindədir.

İnsani münasibətlərdə bir-birinə təzə yaxınlaşıb isinişmək istəyənləri və ən çox da cavan ailənin gənc üzvlərini nəzərdə tutaraq dünyagörmüşlər uzaqgörənliklə deyirdi ki, onların bir-birinin huyunu, xasiyyətini götürməsi üçün hələ bir gərən lazımdır.

Günü bu gün də Anadolu ağzında, Qara dəniz bölgəsində adamlar iç özəlliklərini bildirəndə deyirlər ki, huyumuz budur ki, qapıya gələn qərribi qonaqlamamış, qarnını doyurmamış ondan əl çəkməz, bir tikə çörəyimizi kəsməmiş evdən buraxmırıq. Bu örnəkdə də görürük ki, millətimizin qonaqpərvərliyi, duz-çörəkli olması, qərribə, yetim-yesirə əl tutub dayaq olması, insafı ona iliklə-qanla yaranışından gələn bir “huy”dur. Dərinə varsaq dilimizdə “huy”un biz dediyimiz anlamda yetərincə örnəkləri var. Deməli, atı atın yanına bağlamaqla onlar (hər ikisi) təmiz qanından gələn “h(x) uylarını” dəyişə bilməz. Bu, onların cins xüsusiyyətidir- cinsi budur. Xasiyyət isə başqa məsələ. Bəllidir ki, xasiyyət daha çox insana aiddir və insanın hərəkət və davranışlarında özünü göstərən bir keyfiyyətdir. Xasiyyət insanın əsas və ən sərbəst psixiki xassələrinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin məcmusudur. Xalqımız isə epos təfəkkürünün parlaq nümunələrindən olan “Koroğlu” dastanında deyir ki, “At ıgıdın qardaşıdı”. Türk millətinin atla birgə-at belində dünyada izini qoyub imperiyalar quran qəhrəman bir xalq kimi atı özünə qardaş bilməsi anlaşılındır. Elə ona görə də “xasiyyət” keyfiyyətini öz “qardaşı” olan ata da aid eyləyib “Atı atın yanına bağlasan, h(x)uyunu götürməsə də xasiyyətini götürər” atalar sözü-zərb məsəlını yaratdı. Başqa sözlə, at heç vaxt öz ilkinliyini, cinsindən gələnini dəyişməz, doğulmasından bəri daylaq, dayça, day, qulun, ürgə... mərhələlərindən keçə-keçə yiyəsinin ona aşılacağı vərdislərini-xasiyyətlərini, “tərbiyə tövlələrində” öyrəndiklərini başqa bir atın yanında zaman-zaman qalsa unuda bilərmiş. Ya da güclü atın vərdisini, xasiyyətini götürərmiş.

Minillikləri aşib zamanımıza yetən, günü bu gün də canlı xalq danışıq dilində işlənən, çox incə mətləbləri sərrast şəkildə ifadə etməyə yardımçı olan bu ata sözumüzü, folklor örnəyimiz gərək qoymayaq itə-bata düşsün.

40 EŞŞƏYİN SAĞINA GƏLMƏYİ

Uşaqkən fikir verib görmüşdüm ki, bir qazanıb beş xərcləyəni, bol əlli-bol bostanlı olanı və ürəyi atlanaraq imkanından artıq hərəkət eləyəni nəzərdə tutub nənəm Xanxanım Murğuz həmişə deyirdi ki, qadasın aldığımin elə bil, 40 eşşəyi sağına gəlir. Uşağıydım, başa düşmürdüm ki, bu uzunqulağı sağıb neynəyəsidilər, axı?! Həm də qulağım çalmışdı ki, ötənlərdə nəslində ciyər xəstəliyi olana, ya ananın döşünə süd gəlməyəndə və ya yeni doğulana öz anasının südünü vermək məsləhət görülməyəndə (indiki yanaşma ilə ananın südü viruslu olanda) uşağa bir müddət eşşək südü verərmişlər. Ona görə də elə bilirdim ki, kişi o qədər varlı-hallıdı ki, həmin o heyvandan 40-1 birdən sağılıb ehtiyacı olana paylanır. Xəyallanırdım, ancaq bir yana çıxarda bilmirdim. İndi peşmanlayıram ki, niyə babam danəndə Qəşəm kişidən bunun mənasını vaxtında soruşub öyrənmədim.

Sonralar oxudum ki, əcdadlarımız ata həddən çox bağlı olublar. “At igitin qardaşdı, at muraddı” deməkləri bir yana, ötən sabiqələrdə atın südündən də bolluca istifadə ediblər... Bu eşşəyin sağına gəlmə məsələni də hər dəfə eşitdikcə elə hey məni düşündürürdü. Etnoqrafiyamızla, köç mədəniyyətimizlə, elat həyatıyla yaxından maraqlanandan sonra bunun açmasını tapdım.

Bizim Şəmsəddin sultanları çox qüdrətli olublar. Onların xalq naminə gördükləri işi yazıb gələcək nəsillərə ötürmək boyun borcumuzdur. Sağlıq olsun! Təkcə bir tarixi yada salmaq kifayətdir ki, bizim xan və sultanların qüdrəti haqqında təsəvvür yaransın. Bizim Şəmsəddin sultanı Səlim xan hələ XVII əsrin əvvəllərində Gürcüstandakı indiki Axalkələk və Axalsixi rayonlarını, Barjəmini Şəmsəddinlə birləşdirmişdi. Sonra I Səfi şahın dövründə Gürcüstanın Kaxetiya vilayətinin idarə olunması da Səlim xana tapşırılmışdı. Hələ bir müddət Gəncə xanlığını da Şəmsəddin sultanları idarə etmişdilər.

XVIII əsrin axırlarında bizim Alı sultana Gəncə xanlığının rəhbərliyi tapşırılanda Cavad xanın qadını Şükufə xanımın tədbirli hərəkəti nəticəsində mərd adam olan Alı sultan(bizim insanlar öz mərdliyi, nəcibliyi və gözütöxlüğü ilə həmişə seçiliblər) xanlıqdan imtina edir və Cavad xanı Gəncə xanı kimi qəbul edərək onun naibi olmağa razılaşır. Qardaşı Nəsim sultan isə Şəmsəddin sultanlığını idarə edir... Aranlı-yaylaqlı olan ellərimizin, eləcə də

sultanlarımızın varı yayda dədə-baba halal yaylaqlarımız olan Şah dağında, Murğuz dağının yaylaqlarında bəslənərdi. Onların qara sürülərinin, saysız naxırlarının məhsulu yığıb-yığışdırmaqla başa gələsiydimi? Gəlinlər, sağıcılar əllərində quplu mis sərniclə, qollarında boz çatı inəklərə duz yaladıb sağına başlardılar. Hey bir ucdan sərniclər satıllara, qalaylanıb gümüş kimi par-par parıldayan quplu iri qazanlara boşaldırdı. Sağın bərəkətləndikdən sonra süddən götürülən götürülər, yavanlıq eləmək üçün həmin süd ocağa asırdı. Sonra da bişirilib düşürülərdi. Qalanlarsa tuluqlara doldurulub südü ayağı dincə-emal yerinə aparmaq üçün arxaca- sağın yerinə gətirilmiş qatır və eşşəklərə yüklənərdi. Yüklü eşşəklər Murğuzda Sajayaqdandan aşağı yola salınaraq Axıncının sol qıyısında gursulu Keşkeçi bulağında(Qoşanoy) qurulmuş yağ zavoduna göndərilərdi. Eşşəklər həm də Kamal dağından, Göydağdan, Alataladan yükünü tutardılar. Şah dağının Çətin dərəsində, Keçi dərəsində, Qaranlıq dərədə, Pir boynunda da arxaclara gətirilən eşşək və qatırlara süd yüklənib Hüər dərəsində Zəyəmin sağ qolu Hüər çayının suyu ilə işləyən yağ-pendir zavoduna göndərilər, süddən pendir və qatıq çalınar, sonra da yağ çalxanıb yağı yağ, ayrıanı da ayrınlıq olarmış.

Adamlar sərhesab eləyirmiş və söyləməyə görə sultanın, sonra da Öy-süzlü bəylərinin mal-qoyun sağınına gündəlik 40 eşşəyi gedib südü tuluqlarla yaylaqdan gətirərmiş. İstəyənistəməyən doğra durarmış ki, bunun gör varı-halı nə qədər ki, çoban-çoluğa verdiyindən başqa təkə bir öynə südü 40 eşşəyə yüküdür. Bax bu anlamda deyirlər ki, filankəsin sağına 40 eşşəyi birdən gəlir...

...O demək- bu demək Məmmədhüseyn sultanın, Nəsim sultanın, ya Qızıl Alının, ya Nəsim bəyin və Yusif bəyin varı-dövləti o qədər ki, 40 eşşəyi malının, qoyunun sağınına gəlir, sözü artıq bir zərhməsələ və ideomatik ifadəyə çevrildi. Bu, artıq varına-dövlətinə güvənərək yeri gələndə lap bədxərclik eləyəne, ürəkli oturub duraraq səxavətli davranana da aid edilməyə başlandı.

Allahyar bəy Zülqədərov isə o vaxt Avropadan gətirdiyi və yerli şərəitə yaxşı uyğunlaşan Hallavey cinsli inəklərini (yerli camaat buna qızıl inək deyirdi) yayda Öküz dağında saxlatdırardı və özü isə Keşişkənddə-Keşkənddə (indiki Qoşabulaq) malikanəsində qalardı. Süd təzə-təzə qapısındakı yağ zavoduna çatsın deyə sarı torpaqdan bişirilmiş tüng və saxsı borularla kəmə çəkirmişdi. Yaylaqda bəslənən naxırlardakı inəklərsə sağılıb südü satıl və qazanlara yığılaraq sağın bərəkətlənəndən sonra gətirilib həmin tüng borulara boşaldılar və o saatca da təzətər köpüklü süd Allahyar bəyin qapısındakı zavodun çəninə yığılarmış.

QƏRİBLİYƏ DÜŞƏN DAŞ

Elimizdə bir deyim də var: “Yük əyilməsə daş qəribliyə düşməz.” Min illər boyu elin köçü-qonu, ticarət, yük daşımaları qatır, at, dəvə, öküz, kəllə... həyata keçirilibdi. Fərmaşlara barxana qavqarılandan, xurcunlar, çuvalar doldurulub sicimlə bağlanıb at-qatıra yüklənəndən, dəvəyə yükü düzəldib hürğücünün arasına aşırılardan sonra yol başlanardı. Yoxuşa düşəndəmi, ya bir müddət gedəndən sonramı görərdilər ki, heyvanın belinə çataqlanmış yükün bir tərəfi əyilir. Ağzı səllənərək xurcun və fərmaş bağları ilə calın-çarpaz çitənmiş, ya çuvalda sicimlə ifcin çəkilib bağlanmış yükü təzədən açıb dağıtmazdılar (heç buna karvanda və köçdə gedə-gedə imkan da yoxuydu). Eləcə yerdən bir daş götürüb yükün əyən tərəfi düzəlməyə qədər qədərində o birisi tayda xurcunun, çuvalın, ya yük-barxananın üstünə, ya içinə tarazlıq üçün qoyardılar. Mənzil başına çatandan sonra isə daş kimin nəyinə lazımды-tullayardılar bir kənara. İndi gör hansı kənddən, hansı diyardan, hansı vilayətdən götürülmüş əyən yükün tarazlığını düzəltməyə xidmət eləyən o daş gəlib haralara çıxdı?! Özü də tamam ayrı yerin bambaşqa süxurundan olan o daş buraninkindən aydınca seçilib qərib-yad görünür.

Bax elə buna görə də deyirlər ki, yük əyilməsə daş qəribliyə düşməz. Dağın-dərənin daşı yoxsa elə qaloğlu qal olub yerində qalasıdı ki, qalasıdı.

Baldan şirin olan

Dədə Ələsgərin bir deyimi var: “İzzət verir bal qatanda qaymağa, Onlardan da şirin olur narın üz.”

Yaddan çıxmamış deyim ki, xalq özünü küləşdirdiyi bu sözü “Yaxşı olar balqatanda qaymağa, Onlardan da şirin olur narın üz.”- kimi də söyləyib oxuyur.

Bunu irfan ədəbiyyatımızın ən böyük nümayəndəsi ustad Aşıq Ələsgər mənim aləmində iki anlamda deyir. Birincisi, elat həyatına yaxşı bələd olanlar bilir ki, südü bişirib-düşürüb bir az soyuyub “dini çıxandan sonra” çalası ilə çalıb üstünü nisbətən qalın bir dəsmalla örtərlər ki, uyuşsun. Təntiyən olanda tələsik, kimisə ac qarnına yola salmamaq üçün hələ bərkiyib qatıq olmamış o məhsulu kəsərlər. Burda süd daha südlüyündən çıxıb-hələ qatığa çevrilməyib, qaymağı tutmayıb, eləcə narın üz bağlayıb. O çox şirin olur, elə şirin ki, elə bil içinə nabat-qənd qatmışan. Bax bu anlamda narın üz ona deyilir. (Bəziləri də söyləyir ki, qaymaqla qatığın arasında olan o azacıq xam-aya-üzə bənzəyən nazik təbəqəyə narın üz deyilir).

İkincisi, arı şanı doldurandan sonra pətəyin yuvacığının- “üşküklərin”

hər birinin ağzını nazik və zərif mum təbəqəsi ilə möhürləyir. O möhürü kəsib götürməsən balı süzmək dünyasında mümkün olmaz. Arıçılar nazik mum bıçağı-qaşığı ilə həmin möhürü-izolə materialını ehmalca kəsib götürərək ayrıca yığırlar. Yüz-yüz əlli kiloqram bal süzüb götürüləndə yarım kilo- bir kilo o üzdən-balın qaymağından ancaq yığmaq olur. Həmin o çox zərif mumu xatırladan və arının son məhsul olaraq şanın ağzına vurduğu, süzmə prosesində yığılıb götürülmüş o “möhürə” narın üz deyilir. Özü də arının həmin məhsulu baldan bir neçə dəfə qiymətlidir və anadangəlmə xəstəliklərin, bir çox sağalmaz dərmlərin əlacıdır. Hər arıçı da onu hələm-hələm satmaz. Türkcəçarələrimiz (türkün çarə bulunduğu zat) deyirdi ki, ağciyər xəstəliklərinin əlacı qaynar inək südü ilə balın o qaymağının- narın üzün qarışdırılıb içilməsindədir. Müalicəvi əhəmiyyəti öz yerində, şandan yığılaraq götürülmüş o narın üzün şirinliyi daha söyləməklə başa gələsi deyil.

Yeyənin, ləzzətini çəkənin xoşa halına!

ÇİYLƏMƏ VƏ QAR KÖRƏMƏZİ

Saxladıqları mal-qoyunun südündən bolluca istifadə eləyən nənə-babalarımız ondan cürbəcür yeməklər, ağartı məhsulları hazırlayırdılar. Onlar saymaqla başa gələsidiymi: qatıq, eymə qatığı, qatıq süzməsi, quru qatıq tutması, yoğurt, ayran, ayran süzməsi, dələmə, pendir, motal pendiri, axtarma motal, süd üzü, xama, qaymaq, süd qaymağı, süddüsümən, yağ, qarın yağı, kərə, çümürük, şor, nor, çor (həddən artıq qıçqırdılıb tündləşmiş ayran), körəməz, köç körəməzi, ağız, kətəməz, suluq, bulama, kəsmik, atlama, qurut, eydirmə, çal (dəvə südündən hazırlanan qidalı və sərinləşdirici içki), çiyələmə...

Bunların heç biri ilə işim yox. Azdan-çoxdan hazırlanması hamıya bəllidi. Eləsi də var unudulmaq üzrədir. Çiyələmədən danışacağıq. Zövqlü-eşqli babalar damaq dadlarının qayğısına qalır, öz paşa könüllərini sevindirməyi bacarırdılar. Ürəkləri istəyəndə nəhrə yağı ilə şoru bir-birinə qatar, sonra da üstünə xama tökər, bir az da xub qarışdırar-çiyələmə hazırlayırdılar. Həmin o çiyələmə insana çox faydalı bir qidaya çevrilərdi. Ayrılıqda götürəndə yağda tutalım kalsium neçə vahidirsə, şorda bir miqdar idisə bu çiyələmədə bir dönüb olur 5-10. Orqanizmə lazım olan digər qiymətli kimyəvi elementlər də onun kimi.

İndi də daha bir ələdüşməz nemətdən danışaq. Yaylağın məlhəm havası, buz bulağı öz yerində, o incə könüllü çoban min il bundan irəli də, indiki dillə desək, dondurma düzəldə bilirdi. Dağın qaya kölgələrində, dərin

dərələrdə və quzeylərdə qalıb xarlamış qarından xışmalayıb götürüb bir qaba yığardılar. Sonra da sürüdən südünü saxlayan qara qoyundan birini tutub cımxırca yağ olan eydirməli südünü o qarın üstünə sağardılar. O köpüklü çiy südü qarla qarışdırıb qar körəməzi düzəldərdilər. Əllərinə düşsə, ürəkləri istəsə üstünə qənd də əzib tökərdilər... Bir para kəndlərdə bu “dondurmaya” qarbulaq da deyilərdi.

AXTARMA MOTAL

Hələ yaylağa çatmağa 2-3 mənzil var. Südü mayalayıb pendir çalır, sonra da kəsilmiş təzə pendiri duzlayır, pendir duzunu alandan sonra basırlar dəriyə. Hər adamın da öz ustalığı vardı. Bəziləri pendiri əvvəl-əvvəl cılgıya yığardı. Dərinin təmiz olan ət üzünə. Cılgıda pendir tamam yetişərdi. Sonra dərinin tük üzünə pendiri yığıb içinə azacıq nor, ya şor qatıb, üstünə bir az xama, süd vurub motal basardılar. Motal! Bir deyil-beş deyil, Allah bərəkət versin! Köç boyu özlərinə yük eləyib dağa çıxardası ha deyillər. Bəllədikləri bir yerdə torpağa basdırırlar ki, qayıdanbaş (qayıdışda) götürsünlər. Motal ola, torpaqda 3-4 ay qala –yetişə, köç gedəndə hər yan çəmənzar, yarpaq, meşə idi. Alısında qalandan sonra da həmin ağac-meşə libasını dəyişib, axtardıqlarını çətin tapır, bəzən heç tapmırlar. Qurd-quşa yem olub, ya ikiayaqlının birisi porsuq kimi eşib aparıbdı. Belə çətinliklə tapılan, qalib torpaqda yetirən pendir bazarda da əl-əl axtarılır. Buna axtarma motal deyilir. Dədə Ələsgər:

*Axtarma motalın, balın, qaymağın,
Zənbur çiçəyindən bal alı, dağlar.*

-deyəndə yaylağın digər nemətləri ilə yanaşı, məhz bu “axtarma motalı” nəzərdə tuturdu. Bəzi başabəla ziyalılarımızsa uzun müddət vurğunu düzgün işlətməməklə “axtarma” sözünün mənasını felin əmr forması şəklində təqdim edirdilər. Təəssüf! Çox demişəm, televiziyalarda dəfələrlə söyləmişəm, mətbuatda çıxış etmişəm. İndi başa düşüb düzgün deyənlərimiz, maşallah, artıbdı.

Bir də vardı qoyunlardan eydirmə ilə sağılanı. Elə qoyun olurdu ki, südünü qısıb balasına saxlayırdı. Sağınçı çobanlar həmin qoyunu sürüdən axtarıb tapar, cımxırca yağ olan o eydirməni ayrıca bir qaba sağar və ayrıca da pendir çalardılar. Həmin buna da axtarma pendir və ondan dəriyə basılıb ağzı çiliklənen motala da axtarma motal deyilərdi.

“SINIQ” VƏ “BAYDAR”

Tovuzun tarixi Aşağı Ayıblı- indiki Əyyublu kəndi Alp Ərənlər məskəni kimi həmişə məşhur olubdu, Kəndin barını yığıb-yığışdırmaqla qurtarmayan verimli torpaqlarından biri də “Sınıq”dır. Zəyəm çayının sol qıyısında indiki kəndin Kürə doğru səmtindən başlayan “Sınıq” təxminən 200-250 hektar ərazini əhatə edir. Vaxtilə burda elə üzüm yetişərdi ki, şiriliyi dodaq yarardı, ya da sünbül elə dənə dolardı ki, üstündə xəlbir dığırılasan yerə düşməzdi. Nədi o torpağın elə bərəkətli və məhsuldar olmasının səbəbi?

Kür sahili tuqay meşələrin davamı kimi Zəyəmçayın aşağı axarları da vaxtilə qalın aran meşələri olub. Dağ çayımızın Kürə qovuşmasına bir 8-10 km qalmış hər iki sahil boyu ucsuz-bucaqsız qara meşə başlanmış. Həmin yer “Sınıq” idi. Boşuna deyil ki, mənbələrdə “sınıq”-“şınıq”-“şınıx” sözləri meşəlik, çox nəhəng, böyük qara meşəlik kimi göstərilmişdir. Deməli, meşə altından çıxma, humus qatı zəngin, bir ucu çaxraxa dirənən “Sınıq” torpağının bərəkətinin sirri bundaymış.

İndi Gədəbəyin İnzibati ərazilərində olan Şınıx bölgəsində böyük meşə massivləri vardır. Həm də Azərbaycanca bizim bu yerlərdə ilk dəfə Şınığın Hacılar kəndində 1912-ci ildə kartof əkilib becərilməsi elə o meşə altından çıxma qara torpaqlarla bağlıdır.

Yaddan çıxmamış söyləyim ki, tarixi Vətən torpaqlarımız olan Ağbaba (Amasiya) mahalında millətimizin Şınıx-Sınıx(q) kəndi də vardı və erməni onu hələ sovetlərin ilk dövrlərində dağıda bilmişdi:

Bir də ki, “Sınıq”da ətrafa görə bir az hündür olan “Baydar” adlı yer də var. Elatın başçısı həmin bu “Baydar”ın başına çıxıb Zəyəmçay üzərində “Sınıq körpü”nü salmağın tədbirini tökmüşdü...

Mənbələrdə keçir ki, türk xaqanı Arıq Buğanın oğlanlarından birinin adı Baydar idi. Mahir oxatan və yenilməz qəhrəman olan Baydar Kaşqarda cığatay tayfalarını və onların tərəfdarlarını öz ətrafında birləşdirib zəfər yürüşlərinə çıxmışdı. Elə Ceyrançöldəki “Cığate(a)y” toponimi də dediklərimizin bir sübutudur. Güman ki, Baydar öz qoşunuyla buralardan keçib Polşa və Sileziyanın 1241-ci ildə fəthində böyük rol oynamışdı. Elə indiki əyyubluların da ulu babalarının döyüşkən, məğrur, yaxşı mənada qabaqlarından yeməməsi söylədiklərimizə bir söykəkdi.

Azərbaycanımızın Qax rayonunun tarixi Qırçaq İnzibati Ərazi Dairəsinə daxil olan Baydarlı kəndinin də Baydar bahadırın adıyla bağlı olması ortada aşkardır. Rayomuzun Əlibəyli İnzibati Ərazi Dairəsinin Mülkülü kəndində “Baydalı” toponimi Baydarla çox səsləşir.

Tariximizin bir çox qatlarına işıq salacaq açar sözü olan Baydar haqqında topladığımı digər bilgiləri də sadalayıram:

- İndi Gürcüstanın ərazisindənki Borçalımızda azərbaycanlıların yaşadığı Baydar kəndi var.

- Tarixi Vətən torpağı olan Ermənistanda qalmış Ağbaba mahalında Bayt(d)ar kəndi vardı, 1991-ci ildə adını dəyişib Hovtun eləmişdilər.

- Yenə Ermənistandakı Qəmərli rayonunda 1914-cü ildə 284 nəfərin, 1931-ci ildə 140 nəfərin yaşadığı sonradan məkrli şəkildə ləğv olunan Bayburd kəndi olmuşdu.

- Türkiyəmizdəki Bayburd şəhər və bölgəsi Baydar sözümlə səsləşir.

- Gəray xanların, türklərin babadan qalma torpaqları olan Kırmda Baydərə toponimi də vardı.

- Baykal, Baydak, baydarka (kiçik qayıq), Baykonur... Altay- Sibir və qazax türk toponim və sözləri də diqqət çəkir.

Baydar toponimini Azərbaycanda yaşayan padar tayfaları ilə də bağlayırlar...

“MƏNTƏŞ” VƏ “MƏNTƏŞƏLİ”

Tovuzumuzun ən qədim yurd yeri olması, minilliklərin yadigarı olan tarixi-mədəniyyət nümunələrini qoynunda saxlaması Göytəpə, Me(ə)ntəş protoşəhər abidələrinin timsalında dünya çapında birmənalı şəkildə qəbul olunur.

İndiki Əyyubludakı Me(ə)ntəş arxeoloji abidəsi Fransa, Yaponiya alimlərinin də daxil olduğu beynəlxalq elmi ekspedisiya tərəfindən araşdırılarkən burada protoşəhər, (bu günkü şəhərin ilkin forması) mədəniyyətiylə qarşılaşmışlar və onun yaşı ən azı 5-6 min ildir. Yerlilərin “Menteş” (əslində “Məntəş”) dediyi bu toponim qədim türk sözüdür və mənası gözəl yer, mənzərəli məkan, axar-baxarlı yurd anlamına gəlir. Doğrudan da kənddəki “Sınıq” ərazisi ilə Zəyəm çayının yaxınlığında yerləşən bu “Menteş” (“Məntəş”) həmin belə keyfiyyətiylə seçilir.

Tovuzun Kirən inzibati Ərazi dairəsiylə Yanıqlının qovuşuğunda da bir “Məntəşəli”miz var. Kirən sıra dağlarından Zəyəmçaya – Xınna dərəsinə açılan səmirdəki həmin bu “Məntəşəli” öz ilahi gözəlliyi, Haqdan gələn pək-duru axar-baxarı ilə görənləri heyran edir. Bir görənin gözüne, qəlbine elə hopur ki, həmişə ora səni özünə çəkər və elə təzədən bir də, bir də görmək istəyirsən. Məntəşəlinin meşəsi, bulağı, talası, havası öz yerində-bunlar təsvirlə başa gələn deyil. Kirəndə dağdan baxanda isə dövrə vurub

qabaq-qabağa bardaş qurub süfrə açıb əyləşən 5 qaya qardaşı görürsən. Bu, Məntəşəlinin uzaqdan görünüşüdür.

Vətəninə daşlaşan, qayaya çevrilən akınçı bahadırlar-ərənlər! Yaxınlarında da bulaq çağlayır- “Məntəşəli bulağı”. Tanrının yaratdığı bu gözəlliyi sizə təqdim edirəm.

Yaddan çıxmamış. Menteş-məntəş adını türk boyları tayfalarının adı ilə də bağlayanlar var.

SUYU EYNI ADAMLAR, TOXMAYA, BİR DƏ MAYAOTU

Bizim yerin insanları həmişə ağzıbir olub (Göyçə gölümüzün o tayında, əzəli türk torpağında Ağzıbir kəndi vardı), əlbir-dilbirliyi, mütəşəkkilliyi ilə tarixən ad çıxarmışdı. Onların çəkici zindanın eyni nöqtəsinə vurmaları ilə nələrə nail olduğundan əvvəllər danışmışıq. Diqqətlə baxanda görürsən ki, bu kəndin, obanın adamları hamısı bir-birinə çox oxşayır, elə bil, bir kişidən əmələ gəlirlər. Rayon, bölgə miqyasında baxanda da onun kimi. Köhnələrimiz deyirdilər ki, bizimkilərin hamısı bir-birindən törəyibdi. Kəndlərimizdə indinin özündə də hamı böyüklərə, ağsaqqallara “əmi”, həmyaşidlara və cavanlara “əmi oğlu” deyib müraciət eləyir.

Bir-birindən törəyən, hamısı əqrəba olan elatda daim ədəb-ərkan gözlənilibdi, o icma, əhali arasında da pis əməl törədənə, başaşağılığı gətirəcək iş görəyə, demək olar, rast gəlinməyibdi. Hamı bir-birinin boynunu yalayıb, “can” deyib, “can” eşidib.

Xəmirə, balatı və droj

Hamının da mayası eyni yerdən tutulduğuna görə bir-birinə də xəmirəsi, balatısı düşüb. Bunu yaza-yaza ürəyimdən nisgil qarışdırıb bir hiss keçir ki, görəndə, indiki nəsil bu “xəmirə” və “balatı”nın nə olduğunu yerli-yataqlı başa düşəcəkmidi?! İmkanım daxilində gərək bunun nə olduğunu izah etməyə çalışsam. Lap dünənə kimi (tarix üçün 20-25 il nədir ki?) analarımız acıtma tutub xəmir yoğurar, biri bir sini böyüklükdə xamralı bişirər, yuxa salardılar. Bunun üçün də hər ocağın, hər evin öz xəmirəsi olardı. Hər çörək bişirəndən-bişirənə bir yuxa kündəsi böyüklükdə xəmirə işlənər, onun yerinə yeni kündə xəmirə şəkildə saxlanardı. Xamralı bişirəndə də eynən onun kimi balatı tutulardı. Bəzən xarabını olardı, ya itmi aparardı, ya hər nəysə, evdə xəmirə olmayanda qanı eyni olan ocaqdan xəmirə-balatı (balata) alardılar.

Balatıəsasən xamralı bişiriləndə istifadə olunardı. Sözarası onu deyim ki, xalqımızın etnoqrafiyasında 25-dən artıq çörək növü olmuşdur: yuxa, fətir, arpa fətiri, lavaş, qalınça, xamralı, cad, darı cadı, qarğıdalı cadı, xas, kömbə,

səngək çörəyi, bozlamac, küllü kömbə, dəyirman kömbəsi (bu axırıncı ikisi mayasız xəmirdən olur), köç kömbəsi, fəsəli, sacarası, təndir çörəyi (çırppa, nazik, qalın, pəncəkeş), kökə, köppəcə... Dediymiz kimi xanım-xatın analarımız və nənələrimiz də hər biri bir duvaq böyüklükdə yupyumşaq xamralı bişirərdilər. Xalq o ləziz nemətə hələ belə düzgülü də qoşmuşdu: “Xamralı xas əppəyi-bağrına bas əppəyi”.

Xamralı üçün dəyirmanda üyüdülmüş zərdə buğda unu götürülüb ələnər (bəzən ona qarğıdalı unu qatırdılar), duzu vurulub qarışdırılır və ondan iki-üç kilo qədərində götürülür, xəmirə suda əzilərək ona qatılır, horra halına salınır və ayrıca bir ləyəndə isti yerdə qıvcırmağa qoyulur. Bir müddətdən-saat yarım-iki saatdan sonra yetişmiş o xəmir (əslində o xəmir deyil, xəmirə ilə normal xəmir arasında olan mayadır. Balatı bax budur) xamralı üçün ələnməmiş una qatılır, üstünə un əlavə edilib tabaqda xəmir qatılardı. Xub yoğrulmuş xəmirin yetişməsi üçün üstü qalın dəsmalla örtülərdi. Bir müddətdən sonrasa xəmirdən ərsinlə kəsib götürərək urvalayıb kündələyirdilər. Özü də bu xəmirə ocağın-nəslin şəhd-şirəsi və “toxumu” olduğuna görə hər nəslin adamına verməzdilər ki, onun düşər-düşməzi olur. Elə çox vaxt da etiraf eləyərdilər ki, xəmirə vermək bizə düşmür, diləyə gələn də lap üz vurub aparsa da baxırdı ki, o xəmirə acıtmalıq yaratmır.

İndikilərə aydın olsun deyə söyləyirəm ki, bizim xəmirə və balatı dükənlərdə satılan “qabartma tozunun” (droj) dədə-babasıdır. Bircə məqamı vurğulamaq istəyirəm ki, xəmiri xəmirə ilə tutulub bişirilən çörək az qala bir ay saxlasan da quruyub barlanıb xarab olmurdu. Nədən hazırlandığını bilmədiyim indiki bu “toz”un qatıldığı çörəyin neçə saatdan sonra boyatıldığına isə hər birimiz gündəlik şahidiyik.

... Həm də pendir düzəltməyə maya və qatıq çalmaq üçün çalası adamların işini aşırırdı. Maya qoyun-mal qursağından hazırlanırdı. Yuyulub təmizlənmiş bir parça qurşaq, qərəldə duz, qənd (üç-dörd parça qoymazdı mayanı turşusun) götürülər, quzuqulağı, azacıq buğda, ya arpa, ya düyü qarışığının üstünə su töküb yetişincəyədək gözlər, küpədə, ya ayrıca maya qabında saxlardılar. Südün miqdarına uyğun bir qaşiq, iki qaşiq ondan töküb pendir çalardılar.

TOXMAYA

Ötənlərdə babalar indiki anlamda desək, ekoloji cəhətdən saf və xeyirli, təzə-tər məhsullar hasilə gətirərdilər. Onlar inanırdılar ki, Tanrı hər neməti və ruzini elə o yaratdığıнын özündə “gizlədibdi”. Fəhm və bacarıq da odu ki, o gizlinləri açə biləsən. Həmin o alim babalar keçmişlərdə pendir çalmağ üçün Yaradanın özünün göndərđiyi toxmayadan istifadə eləyərđilər. Barmağın giləsi boyda və uşaq əmziyini xatırladan o toxmaya belə hazırlanarmış:

-Bunun üçün əkiz doğulan quzu seçərdilər ki, quzunun biri qalsın, qoyun süddən kəsilməsin. Həmin əkiz doğulan quzunun mədəsinin böyründə köhnə çobanların “toxmaya” dediyi yumru bir şey olur. Yeni doğulan quzu mayalanmamış onu kəsib içərisində qatıq kimi qatı maddə olan o hissəni ayırub bıçaqla kəsib götürərmişlər. Sonra onun ağzını bağlayıb duzlayıb qurudarmışlar. Olacaqda pərdinin arasında, ya əl-ayaq dəyməyən təmiz və pak yerdə saxlayarmışlar. Pendir çalmağ lazım olanda çoban onu götürüb südün içində hərləyəndə dönüb olurmuş pendir.

Ösüzlü 80 yaşlı təcrübəli çoban Qara Sabir söyləyir ki, lap cavan vaxtlarımda fikir verib görmüşdümm ki, baş çoban Hökmalı, ya Hətəş (Zeynalabdı) pərdinin arasından şəhadət barmağın parası boyda nəşə quru bir şey götürüb süd qazanına salar, pendiri onnan çalardı. İndi başa düşürəm ki, sən dediyin “toxmaya” həmin oymuş.

Toxmaya ilə bərabər doğulan quzudakı həmin o toxmayanın əriməsi üçün gərək quzu soyuqlamaya. O toxmaya əriməsə quzu əmələ gələsi deyil. Ona görə quzu dəlmədə (göyəbaxanda) yatmalıdı ki, yeri isti olub o maya əriyə bilsin. Bunu necə eləməyin çəmini tapan “qoyun gərmədə, quzu sərmədə” deyən babaların o etnoqrafik üsulları haqqında, inşallah, növbəti yazılarımızda danışacağıq.

Ellərimizdə toxmayanı həm də belə eləyərđilər: quzu doğulanda ətənədən qabağ gələn “qoaxlığı” (quzuluğı) ayırub götürərək təmizlər, içərisinə ağız südü sağardılar. Onun da ağzını möhkəmcə bağlayıb olacağın pərdisinin arasında qurudardılar. Vaxt keçdikcə o “ağız” qatıq kimi üyüşərdi. Sürü sağılıandan sonra pendir çalmağ üçün bir qaşığı götürüb bir qazan südə maya kimi vurulurdu. Toxmaya bax həm də budu.

MAYAOTU VƏ ÇALASI

Bir də vardı mayaotu. Liana tipli o bitki daha çox çəpər diblərində, bağın pükrem yerlərində bitir, körpə vaxtı zoğları qulançara oxşayır, elə onun kimi

də bişirilib sarımsaqlı qatıqla yeyilir. Yetişməlik dövründə sarmaşaraq çəpərin, ağacın üstündə əlavə bir çətir yaradır, çiçəkləri küknar qozasına oxşayır, ancaq yumşaqdı, zəncirvaridi. Xəmirə olmayanda bu mayaotunun yarpaqlarından xəmirin içinə qoyur, xəmir qıvcırdıqdan sonra o yarpağı çıxarıb atırdılar.

Həm də turşumuş qatıq, yaxud ayran, alça turşusunun (qurusunun) suyunu una qatıb acıtmalıq eləyirdilər.

Mayaotunun qaynadılmış suyundan maya düzəldirlər və xəmirə qatanda çörək olur yupyumşaq...

Çalası da öz yerində. Bizim qatıqdan yarım qaşiq, bir qaşiq götürürlər, çeçələ barmağı bişmiş südün içinə salanda süd barmağını “dişləyirsə” (yəni tamam soyumamış) südün içinə qatıb südü çalıb üstünü nisbətən qalın bir dəsmalla örtüb onu üyüşməyə qoyurlar.

İndidünya qloballaşır və adamlarımızın da güzəri ayrı-ayrı ölkələrə düşür. Avropa və xristian ölkələri öz yerində, heç bəzi türk və islam ölkələrində belə bizim qatığa təsadüf olunmur. Müxtəlif ağartı məsulları, yoğurt, kəsmik, kefir, “şeytan qatığı”, şor, süd qaymağı, xama və s. olur, bizim dədə-baba qaydasında çalınmış qaymaqlı qatıqsa yox.

Xülasə, yuxarıda dediyimiz çalası qatıq çalmaq üçün istifadə olunan mayadır. Xalq deyimi: “Fılankəs yaman çalasıdır”. Yəni nizam bir işi qatıb qarışdırır, pozub ağzını tamam ayrı yerə salır...

Mayası eyni, torpağı bir yerdən götürülən, bir-birindən törəyən adamlarımızın dəyanəti, Vətənin dirəniş tarixindəki rolu və yeri çox şərəflidir...

Bir də vardı suyu eyni olan adamlar. Köhnələr təfərinclə baxanda deyirdi ki, bu uşaq, ya cavan bizim sudandı, ya suyu bizlərdəndi, suyumuz eynidi...

ACI BAĞIRSAQ, BİR DƏ KİRİŞ

Bir deyimimizi də yada salmaq istərdim: - Yol (söhbət, söz) acı bağırsağ kimi uzandı. Sözü birinin ucundan tutub ucuzluğa gedəni, bir olmuşu çözüb-çözələməkdən yorulmayı nəzərdə tutanda da deyirlər ki, sağolmuş hər şeyi acı bağırsağ kimi uzadır.

Halal ruzisinin qədrini bilən adamlarımız kəsdikləri mal-qoyunun acı bağırsağını da çox yerli-yerində işlədərdi. Xalq etnoqrafiyasına görə, əvvəla, acı bağırsağ da yeməli idi. Çörüb yaxşıca yuyulub təmizlənən acı bağırsağı suda bişirib axşam tərəfi yesən sabahısı ağzın olacaq şipşirin. Daha sonra, keçmişlərdə təmizlənmiş acı bağırsağı dəmir şişlə yanaşı itburnu

(həmərsin) budağından kəsilib düzəldilən ağac şişə ifcin-ifcin, elə bil ki, naxışlı kələf kimi, çalın-çarpaz dolayıb kabab kimi bişirirmişlər və söyləməyə görə o, bir para azar-bezarda əməllicə kömək olarmış.

İndi müasir tibbi acı bağırsaqdan hazırlanan, (daha əvvəlki kimi ipəkdən olan cərahiyyə saplarını bir də söküb əməliyyat olunanı yenidən göynədən o tibbi saplarla ehtiyac yoxdur) əməliyyat olunan sağalanda tərkibi bağırsaq olan o “ketqut” cərrahi saplarsız təsəvvür etmək çətindir.

Acı bağırsaqla bağlı mifin biri də belədir ki, insan oğlu (güman ki, Dədə Qorqud) bir ağacın yanından keçəndə qəribə, ürəyə yatımlı səs eşidir. Baxır ki, çalağan, ya ətyeyən quşun hansısa heyvanın içalatını aparıb ağacın başında yeyib və ağaca (tut) ilişib qalan nazik bağırsaqlar parçaları külək əsdikcə ağaca dəyib həmin o səsləri çıxarır. Deyilməyə görə Dədəyə qopuz düzəltməyin sirri onda ağah olur və qopuzumuz-sazımız belə yaranır. Lap köhnə aşuqların deməyinə görə sazın simi də, pərdələri də acı bağırsaqdan olubdu. Sonralar metal simlər əmələ gəlibsə də, ta ötən əsrin 50-ci illərinə qədər sazın pərdələri bağırsaqdan bağlanıb hazırlanarmış.

Bağırsaqdan həm də kiriş düzəldilərdi: Əvvəllər xüsusən kənd insanının gündəlik həyatına möhkəm daxil olan kirişin indiki gənc nəslə aydın olması üçün gərək açması verək. Bir ideomatik ifadə var: imanının kirişini pul (qızıl) kəsdi: Bu, bir qadağan olunmuş, ya qanunsuz işi əvvəlcə boynuna götürməyən, sonra pulu- qızılı görəndə “suyulan” kəsi nəzərdə tutanda işlənərmiş.

Kiriş əsasən məişətdə işlədilən çox möhkəm ipə-kəndirə deyirlər. Möhkəm dedim, əslində o kiriş bıçaqla kəsməsən, qəsdən çürüdüb xarab eləməsən hələm-hələm üzülüb qırılmazdı. Nənelərin cəhrəsini hərəkətə gətirən, yun əyərən iplə əllə bulanan cəhrəni indiki dillə desək, birəşdirən qayıxdı (“remen”). Bağırsaqlar kirişini hazırlamaq ağır və uzun bir proses olduğuna görə sonralar cəhrənin ənənəvi kirişini iri maşın təkərlərinin (“pokrışka”) içindən çıxarılan zavodda bişirilib canına qır hopdurulmuş kiriş iplər əvəz elədi:

Xalça, kilim, gəbə ilə yanaşı evlərdə və alaçıqda yerə keçə, naxışlı cecim döşənərdi. Həm də dəyələrin qəlifli olardı. Bu keçəni həllaclar, ya bizim adamlar demiş, atıcılar salardı. Yuyulub daranmış işlək (işlik) yunu atıcılar yayları ilə atıb döşəyər, sulayar, sonra çığnayıb toxmaqları ilə döyəcləyər, yeddi qat tərdən çıxıb dirsəkləri, təpikləri, zoxmaları ilə o günə salardılar ki, yorğan kimi döşənib bükülmüş yun dönüb olurdu keçə ya qəlif.

Yeridi, gərək bağırsağın neçə dönüb kiriş olmasından danışsaq. Səliqə ilə çözülmüş təmizlənmiş bağırsaqlar əvvəlcə duzlanır, sonra duzlu məhlulda bir

müddət saxlanar, suyu dönüm-dönüm dəyişdirilib, yuyula-yuyula əmələ gələn “mırdı” təmizlənər və hər dəfə dartıb uzadar, yenidən duzlu suya qoyar, bu prosesi o qədər apararmışlar ki, bağırsağ “işlənər”, dardıqca nazilib uzanar və ipə dönərmiş. Quruyandan sonra olarmış kiriş.

Söhbətimizin bu yerində atam Qayvalı Qəşəmin (1929-1985) danışdığı bir ibrətamiz nağılı söyləməkdən özümü saxlaya bilmirəm:

- Heyvanlar şahı aslan bir ceyran ovlamışdı. Şikarından yeyib doyandan sonra baxdı ki, həmişə yanında quyruq bulayan, onun artığına cuman tülkü indi yaxına gəlmir, eləcə kənardan baxıb yalam-yalam yalanır. Aslan dedi ki, icazə verirəm, gəl sən də ye bu ovdan . Tülkü qayıtdı ki, zəhmin məni basır, qorxuram səndən, vurub gözümü tökərsən.

Aslan : - Neyləyim ki, məndən qorxmayasan?

Tülkü:- Gərək əl-qolun bağı olsun ki, mən ürəkli olub verdiyin paydan yeyə bilim.

Aslan:- Mənim əllərim nə ilə bağlana bilər ki, gücümə tab gətirsin.

Tülkü:- İcazə ver, ceyranın bağırsağını qollarına dolayım.

Aslan ürəyində tülkünün bu işdəyinə gülüb saymazıyana hər iki pəncəsini irəli uzatdı ki, bu napnazik bağırsağ mənim güc-güvvətim qarşısında nədi ki! Tülkü acı bağırsağı götürüb aslanın pəncələrini bir-birinin üstünə qoyub cəld kələf kimi dolayıb bağladı. Sonra da saymazıyana ətə girişdi, aslana acıq-qıcıt verə-verə yedi və hələ bu azmış kimi, məni bağışlayım, qalanını da murdarladı.

Bayaqdan qəzəblənib tülkünün qudurğanlığından yığan aslan güc verdi ki, pəncəsindəki bağırsağı qırıb töksün, bağırsağ üzülmək əvəzinə ətini yarıb, düz sümüyünə işlədi. Dünya heyvanlar padşahının, meşələr şahının başına fırlandı, nərə çəkib bir də güc verəndə ağırdan huşunu itirdi. Handan-hana ayılıb özünü ora-bura vurdu, həkdən düşənədək əlləşdi, gördü mümkün yoxdu. Bu halatda qan iyinə çaqqal özünü yetirdi. Aslanın bu halını görəndə çaqqal söylədi ki, mən səni bələdan qurtararam, ancaq gərək elədiyim yaxşılığı heç vədə unutmayasan. Çaqqal bayaqdan çeynəyib bağırsağı doğrayıb tökdü.

Elə bil ki, dünyaya təzə gələn aslan qisasını almaq əvəzinə üz qoydu qaçmağa. Mat-mətəl qalan meşə sakinləri öz-özlərində dedilər ki, görəsən nə olub, aslan da kimdənsə qorxub qaçar? Axır-axırda soruşdular.

Aslan:- Bir yerin ki, bağlayanı tülkü, açanı çaqqal ola- belə vilayətdə daha qala bilmərəm! Baş götürüb gedirəm buralardan...

Eldən-elatdan

ASƏF ORUCOV

*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Naxçıvan Bölməsi*

SÜD MƏHSULLARININ HAZIRLANMASINDA ƏNƏNƏVİ ÜSULLAR

(Naxçıvan materialları əsasında)

Naxçıvan əhalisi minilliklər boyu süd-ağartı məhsullarından istifadə etmişlər. Ancaq biz insanlar bu ərazidə bu məhsullardan nə zamandan, neçənci minillikdən, neçənci əsrdən istifadə etdiklərini dəqiq deyə bilmərik. Lakin süd məhsullarının hazırlanması texnologiyasında qədimlik olduğu bilinməkdədir. Süd məhsullarından insan övladı demək olar ki, həmən-həmə hər gün istifadə edir. İstifadə olunan məhsullar içərisində kərə, pendir, süd, yağ və s. adını xüsusilə qeyd etmək olar. Düzdür son dövrlərdə kərə yağlarının yerini semişka, qarğıdalı kimi və ya xarici ölkələrdən

gətirilən tərkibi bilinməyən yağlar tutmuşdur. Xalq arasında “sarı yağ” adı ilə bilinən yağ isə demək olar ki, tamamilə unudulmuşdur.

Süd ağartı məhsullarından insanlar gündəlik həyatlarında istifadə etdikləri kimi qısa tədarük edilən qida məhsulları içərisində bu məhsullara xüsusi yer vermişlər. Bunlardan yağ, pendir, qurut, cortdan, şor, lor və s. misal göstərmək olar. Onu da qeyd edək ki, ət yemək ilkin çağlara aid edilsə də süd məhsullarından istifadə isə sonradan qazanılmışdır.

Süd məhsulları içərisində süfrənin “şahı” adlandırılan qış üçün xüsusi hazırlananlardan biri pendirdir. Bölgədə aşağıdakı pendir növləri *üzlü, üzsüz, qaşar, sərmə, axtarma, ovma, döymə, çilgi, baş, motal* qeydə alınmışdır. Pendir daha çox qoyun və keçi südündən hazırlanır, inəkdən, camışdan pendir etməzdilər. Xalq arasında belə inam var ki, əgər inəkdən, camışdan pendir edilsə, bu heyvanların damazlığının kəsilməsinə səbəb olar. Qoyundan pendir, inəkdən yağ, camışdan qatıq-deyib babalarımız.

Pendir hazırlamaq üçün görülən bu iş heyvan sağılmağa başladığı dövrdən həyata keçirilir. Ancaq qeyd edək ki, təcrübəli çobanlarımız söyləyər ki, yaxşı pendir tutmaq üçün «Quyruq doğdudan», yay yarı olandan sonra bu işə başlanılmalıdır. Xalq arasında adı, dadı dillər əzbəri olan arxac, qaşar, axtarma pendirləri daha çox ilin bu dövründən sonra tutular. El arasında bu cür pendirlərə “payız pendiri” deyərlər. Çünki ilin bu dövründə süd yağlı olduğundan ondan hazırlanan pendirlər daha dadlı olur.

Pendir hazırlamaq üçün mayadan (pendir mayası) və təbii halda bitən dələmə otundan istifadə edilirdi. T.Bünyadov yazır ki, ilk əvvəllər çox guman ki, pendir hazırlamaq üçün mayadan istifadə etməmişlər (1, s.137). İlk öncə nənələrimizin pendir mayasını necə hazırladıqlarına nəzər salaq. Mayanı heyvan, mal qursağından hazırlayırlar. Yuyub salınırdı balonun içərisinə, üzərinə su tökür, buğda, noxud, qənd atardılar. 15-20 günə hazır olardı.

Məqələdə bölgəyə xas olan pendir növlərində sadalamaq istərdik.

Axtarma pendir. İl yarı olandan sonra heyvanı artıq sağlamazlar. Yaylaqda olan çobanlar isə yağlı, südlü qoyunları seçib (axtarmaq-ad da buradan yaranıb) sağır, südünü pendir vurardılar.

Döymə, ovma pendir. Adı pendir hazır olduğdan, yəni turşusunu alıb bərkiyəndən sonra onu pendir daşının üstündə döyür və yaxud əl ilə ovurlar. İçərisinə tərşun, kəklikotu vurub, küpələrə yığıb ağzına tənzip, tutyarpağı, sələ (sələ qoyun dərisindən hazırlanır) qoyub bağlayırlar. Sonra küpəni tərsinə çevrilib torpağa basdırırlar. Arxa tərəfi bir az eşikdə qoyulur ki, hava keçsin (dəysin). Əgər pendirə hava dəyməsə və ya suyu süzməsə onda xarab olar.

Motal pendir. Pendir motalın (heyvan dərisindən xüsusi üsulla hazırlanır) yunlu hissəsinə (yunu kəsib 1sm saxlanılır) yığılıb qış üçün saxlanılır. Motala yığılmış pendir torpağa basdırılıb qış üçün saxlanılır. Pendir motalda göyerməsin (xarab olmasın) deyə arada bir o biri tərəf üstə çöndərilir. Pendir motalda saxlandığı üçün ad (motal pendiri) buna uyğun verilmişdir. Şor, pendir saxlamaq üçün xırdabuynuzlu heyvanların dərisindən çilgi adlanan məişət əşyasından da istifadə olunmuşdur.

Qurut. Süd məhsulları içərisində qış üçün tədarük edilənlərdən biri də qurutdur. Qurut almaq üçün nehrədə yağ çalxalayandan sonra onun ayrınanı götürüb içərisinə çalınmış qatıq (qatıq gərək elə çalınсын ki, içərisində düyün olmasın) qatılır. Ocağın üstünə qoyulub içərisinə duz atıb çürüdüür. Bu zaman su hissəsi üzə, şoru isə qazanın dibinə çökür. Ocaqdan götürüb süzmək üçün torbalara tökülür. Torbanın üzərinə daş qoyulur ki, süzmə pros-

esi axıra qədər getsin. Süzülüb qurtardıqda çürümüş şoru ləyənlərə tökür, sonra yumurlayıb qurudulur. Bu vaxt onun yaxşı qurumasına çalışırdılar, çünki yaxşı qurumazsa içəridən xarab olar. Bunun üçün orta hissəsindən deyilir. Quruduqdan sonra torbalara yığıb qış üçün saxlanılır. Qurut ayransızda təkcə qatıqdan da olur. Ayrandan hazırlanan quruta duz vurmayıb hazırlanarsa yaş vaxtına cortdan deyilir. Qışda qurutdan qurudaşı, kələci (qurut kələci) bişirilirdi. Qurutu bişirmək üçün saxsı qablarda (əngənəkdə) əridirlər. Qurut bişiriləndə içərisinə qovurma, soğan, düyü, yarma və s. də vururlar. Keçmişdə qurut kənd yerlərində qış üçün ən sevimli yeməklərdən biri hesab edilirdi. Bu barədə müəlliflər yazırlar ki, ayran süzülməsindən alınan qurut qış aylarında qatıq-ağartı məhsulları azalan vaxt əhalinin ağartıya olan tələbatını ödəyirdi (6, s.191). Naxçıvanda xalq arasında «Allah bizi yayda ayransız, qışda qurutsuz qoymasın» deyimi də mövcuddur. Qurutdan həm də qışda dovğa da bişirirdilər. Qədim mənbələrdə də göstərilir ki, saklar (iskitlər) bütün türklər kimi südü qurut edərək qış üçün saxlayardılar (3, s.211). Demək, bu adət bütün türklər arasında geniş şəkildə yayılmışdır.

İnsanların həyatı boyu lazım olan, qış üçün tədarük edilən süd məhsullarından biri də yağdır. Bu barədə H.Zərdabi yazır: «Süddən 3 qism yağ qayırmaq olur. I. Bəzi kəslər südü sərib, ondan qaymaq yığıb bu yığımdan yağ çalxalayırlar. II. Bəzi kəslər bişməmiş yağı çiy süddən çalxalayırlar. III. Bir qism isə süddən qatıq alıb ondan isə yağ qayırırlar (5, s.153). Q.Rəcəbov «Azərbaycanda süd məhsullarının hazırlanmasının xalq üsulları» adlı məqaləsində yazır ki, yağ almaq üçün çiy südü qablara sərib qurudurlar. Üzünü bir-iki gündən sora yığırlar. Bu çiy südün üzü olduğundan Gəncə və Naxçıvanda ciyə, Şirvan və Lənkaran zonasında isə çiy üzü deyirlər (4, s.52).

Yağ almaq üçün mal-qaranın sağılması dövründən başlanılır. Xalq arasında yaz südündən alınan yağ çiçək yağı adlandırılır. Deyərlər ki, qara rəngli malın (inək) südü yağlı olar. Maldarlar qoyunun alası, keçinin sarısı, malın qarası, atın qəməri deməklə heyvanların rənglərinə görə də qiymət vermişlər.

Yağ hazırlamaq üçün əsas məişət əşyalarından biri nehrədir. Buna görə ondan alınan yağa xalq arasında nehrə yağı deyilir. Nehrələr quruluş etibarı ilə 3 yerə ayrılır. Gil, ağac, tuluq (çalxar) nehrələr. Nehrənin yaranma tarixinə nəzər salsaq görərik ki, ilk növbədə gil nehrələr e.ə IV-III minilliklərdən yaranmışdır (2, s.167). Bununla da Azərbaycanda yağın hazırlanmasının tarixinin çox qədim olduğunu görürük.

Zaman keçdikcə nehrənin digər növləri meydana çıxmışdır. T.Bünyadov

göstərir ki, tuluq nehrələr, gil nehrələrdən ağac nehrələrə keçid mərhələsinin əmək alətidir. Tuluq nehrələrdən əsasən yaylaq mövsümü zamanı istifadə edilirdi. Naxçıvan bölgəsində tuluq nehrələr çalxar adı ilə tanınardı (1, s.98). Tuluq və gil nehrələri yerdə çalxalayır dılar. Gil nehrələri çalxalayan zaman sınımması üçün yerə torpaq verilir. Ağac nehrələri isə çalxalamaq üçün ağacdən çatma qurulurdu. Nehrənin tən ortasından açılan deşikdən yığıntını (yağ almaq üçün məhsulu) içərisinə tökür, sonra üzərinə sərin su da əlavə edilirdi. Ağac nehrələr hər tərəfdən ip vasitəsi ilə çatmadan asılır və sonra çalxalanırdı. Nehrə çalxalanan zaman xalq arasında bir sıra inamlara əməl edilirdi. Nehrəni gözdəymədən qorumaq üçün çatmaya ölmüş qurbağa və ilan buynuzu taxılırdı. Yağın bol bərəkətli olması üçün nehrənin altına böyük daş qoyulardı. İnanca görə alınan yağ bu daş böyüklüyündə olacaqdır. Xalq arasında olan inama görə, nehrə çalxalanan zaman bəzən durar, yəni məhsulun hamısı yağa çıxar. Belə olan təqdirdə qurban kəsib paylanılırdı.

Yağı qışa saxlamaq üçün motaldan, saxsı küpələrdən, qarından geniş şəkildə istifadə edilmişdi. Yağı motalda (motal xırdabuynuzlu heyvan dərisindən düzəldilərdi) saxlamaq üçün pendirdən fərqli olaraq dərinin yunlu üzünə yox, yunsuz tərəfinə yığılardı. Bu kərə halda olurdu. Yağı motala yığmazdan əvvəl duz səpib yoğurardılar.

Qarın yağı. Qışa yağı (kərə) saxlamaq üçün qarının «portport» deyilən hissəsini yuyub, təmizlədikdən sonra yağ arasına yığılır. Ağız hissəsini möhkəm bağlayıb qış üçün saxlayardılar. Xalq arasında buna sarı yağ da deyilir ki, bu da insanlar arasında daha üstün tutulurdu. Yağı əridilmiş halda küpələrə də yığıb saxlanılırdı.

Yuxarıda sadaladığımız bu adətlər əsasən yay və payız mövsümlərində həyata keçirilirdi. Elin bu adət ənənələrinə arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunan maddi-mədəniyyətə nəzər salaraq demək olar ki, yağ alma prosesinin tarixi çox-çox qədimlərə gedib çıxır.

SUMMARY

Traditional Methods of Preparation of Dairy Products (Based on Nakhchivan materials)

Key words: Nakhchivan, dairy products, tradition, cheese, butter

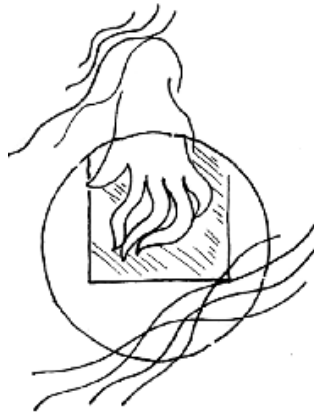
The article is about the preparation of the dairy products by the traditional methods of Nakhchivan. As the results of investigation it was found that in the preparation of this products by the traditional methods people also follow

a particular belief system.

Among the dairy prepared by traditional methods especially can be shown the follow milk,chees,butter,gurut(dried small balls made from sour milk). According the researches we can say that cheese also has several varities. (Crumbling cheese), motal (shipskin fit for keeping cheese). And it was noted that the butter also has several kinds. The investigation was carried out on the churn butter too.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov T. Azərbaycanca maldarlığın inkişafı tarixindən. Bakı: Elm, 1969, 187 s.
2. Kərimov X. Nehrəm ol. // Dədə Qorqud. 2004, №1, s. 164-167
3. Korkmaz R. Çıldırdakı Nevruz törenləri və bu törenlərin şamanlık kùltürle ilişkişi / TDNÜBŞB (18- 20 mart 1999). Ankara: Kùltür Bakanlığı Yayınları, 2000, s. 211-226.
4. Rəcəbov Q. Azərbaycanca süd məhsullarının hazırlanmasının xalq üsulları // AEM, III buraxılış. Bakı: Elm, 1977, s. 46-64.
5. Vəliyev F., Rəcəbli Q., Ağamalyeva S. Yeməklər // Azərbaycan etnoqrafiyası 3 cilddə, II c., Bakı: Şərç-Qərb, 2007, s. 159-202
6. Zərdabi Həsənbəy. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənşr, 1960, 475 s.

SEVİNC CƏFƏROVA

DASTANLARIMIZ EKRANDA

“Bəşəriyyət qarşısında kinonun xidməti böyükdür. Amma bizim xalqımızın inkişaf yolunda Azərbaycan kinosunun xidməti əvəzsizdir. Kinomuzun tarixi və bu sahədə əldə etdiyimiz nailiyyətlər bizim milli sərvətimizdir. Biz bu sərvəti qoruyub saxlamalıyıq. Tariximizdir, ədəbiyyatımızdır – kinomuz. Bunlar bir-biri ilə sıx surətdə bağlıdır. Kinonu, kinematoqrafiyanı, kino sənətimizi yaşatmaq lazımdır. Milli kinomuzun sabahı bugünkündən də yaxşı olmalıdır. Bunun üçün əlimizdən nə gəlicə etməliyik.”

HEYDƏR ƏLİYEV

Yarandığı gündən inkişaf edən, zənginləşən, formalaşan və yeni zirvələr fəth edən milli kinematoqrafiyamızın siyahısında elə filmlər vardır ki, onların adı milli mədəniyyət tariximizə şərəflə yazılmışdır. Bu filmlər həm mövzu, həm də bədii- sənətkarlıq cəhətdən həqiqətən milli kinomuzun inkişafında müstəsna rol oynamışlardır. Milli kinomuzun əsasını milli ədəbiyyatımız, folklorumuz, adət-ənənələrimiz, gələcək həyat yolunda uğurlu quruculuğumuz təşkil etmişdir. Azərbaycanda çoxəsrlik tarixi olan ədəbiyyatımızın nümunələrindən, folklor, klassik, müasir ədəbiyyat materialları əsasında çoxlu maraqlı və qiymətli kino əsərləri yaradılmışdır. Bu kino əsərləri, tarixi filmlər, lirik-psixoloji, komik və musiqili filmlər xalq həyatına inamla daxil olub, həyatımızın bir hissəsinə çevriliblər. Milli ədəbiyyatın kinematoqrafiyaya gətirilməsi milli kino sənətimizin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Mənəvi sərvətimiz olan xalq dastanlarımızın motivləri əsasında yaranmış filmlər milli kino tariximizin qızıl fonduna daxil olan ən yaxşı ekran əsərləridir. Xalq tərəfindən yaradılan və xalq ədəbiyyatının tacı olan dastanlarımız tariximiz, millətimiz üçün ən dəyərli və qiymətli sənədlərdir. Amma, təəssüf ki, bu sənət incilərinin ekranlaşdırılması, geniş auditoriyaya çıxarılması üçün kinematoqrafçılarımız yetərinə iş görməmiş, qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarımıza yetərinə müraciət etməmişlər. Kinematoqrafçılarımız dastanlarımıza ilk dəfə ötən əsrin 60-cı illərində müraciət eləyiblər. Qəhrəmanlıq eposu olan “Koroğlu” dastanının motivləri əsasında 1960-cı ildə “Koroğlu” adlı bədii filmi ekranlara buraxıldı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu film Azərbaycanın kino

tarixində ilk genişekranlı filmidir. Filmin ssenari müəllifi görkəmli dramaturq Sabit Rəhman, quruluşçu rejissoru Hüseyn Seyidzadə, bəstəkarı Cahangir Cahangirov idi. Filmdə mahnıları Şövkət Ələkbərova və Lütfiyar İmanov ifa edirdilər. Sabit rəhman filmin ssenarisini “Koroğlu” dastanının motivləri əsasında yazmışdır. Dastanda olduğu kimi filmdə də Koroğlunun və onun tərəfdarlarının həyatından, onların haqsızlıqlara qarşı mübarizələrindən, igidliklərindən bəhs olunur. Həsən xan tərəfindən gözləri çıxarılıb kor edilmiş ilxıçı Alı kişinin oğlu Rövşən (qəhrəmanın adı da bununla bağlıdır) kənd və şəhər yoxsullarını ətrafına toplayaraq zülmkarlara qarşı mübarizəyə başlayır. Həm igid döyüşçü, mahir sərkərdə, həm də istedadlı asıq olan Koroğlu şəxsi xəşbəxtliyi uğrunda deyil, xalqın azadlığı uğrunda mübarizə aparır. “Koroğlu” filminin müəllifləri də çox həssaslıqla dastandan gələn cəhətləri nəzərə almış, əslində Koroğlunu xalqın azadlıq ideali kimi yaratmışlar. Filmin yaradıcıları əsas ideyanın – xalq azadlığı uğrunda mübarizəni, eyni zamanda da Azərbaycan türklərinin qəhrəmanlığını, mənəvi dəyanətini, adət və ənənələrini yüksək bədii səviyyədə nümayiş eləməyə nail olmuşdular. Çənlibel vətən rəmzi kimi ümumiləşdirilir. Filmin müəllifləri bu mənaya yeni bir məzmun da əlavə ediblər. Filmdə Çənlibel azadlıq məkanı, azad Azərbaycanın simvolu kimi verilir. Sovetlər dönəmində bu fikri təcəssüm etdirmək böyük cəsarət tələb edirdi və filmin rejissoru H. Seyidzadə bunu etməkdən çəkinməmişdi.

“Koroğlu” filmi kütləvi döyüş səhnələri, xalq birliyini əks etdirən epizodlarla zəngindir. Filmin sonunda qoca baba nəvəsinə -- Ceyhuna səmada çaxan ildırımını göstərərək deyir: “Bu çaxan ildırım deyil, azadlıq yolunda çəkilən Koroğlu nərə-sidir.” Film Koroğlu nərəsinin hələ çox ellərə, obalara azadlıq bəxş edəcəyinə böyük inamla tamamlanır. Cəsarətlə demək lazımdır ki, “Koroğlu” filminin yaranmasında dahi bəstəkarımız Ü.Hacıbəyovun yazdığı “Koroğlu” operasının da böyük təsiri olmuşdur. Qeyd etmək kifayətdir ki, musiqi mədəniyyətimizin zirvəsi olan “Koroğlu” operasının məşhur üvertürası ötən əsrin 90-cı illərində millətimiz üçün milli azadlıq himni kimi qəbil edilmişdir.

Azərbaycan kinosunda birbaşa xalq yaradıcılığına müraciət özünü doğrultdu. Film nəinki ölkəmizdə uğur qazandı, ölkə sərhəddlərindən kənar da uğurla nümayiş olundu. Və əsas iş ondan ibarət oldu ki, “Koroğlu” filmi gələcəkdə kinematoqrafçılarımızın xalq yaradıcılığına müraciət eləmələri üçün körpü rolunu oynadı. Belə ki, Azərbaycan kinematoqrafiyasının xalq dastanlarına ikinci dəfə müraciəti, kino sənətimizin ən uğurlu filmlərindən biri olan “Dədə Qorqud” filminin yaranmasına səbəb oldu. Azərbaycanda ilk

ikiseriyalı bədii film olan “Dədə Qorqud”, “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlıq dastanının motivləri əsasında çəkilib və 1975-ci ildə ekranlara buraxıldı. Filmin ssenari müəllifi xalq yazıçısı Anar, quruluşçu rejissoru Tofiq Tağızadə, bəstəkarı Emin Sabitoğlu idi. Filmdəki mahnıları Yalçın Rzazadə ifa edir. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının şah əsəri olan “Kitabi-Dədə Qorqud”u Azərbaycan xalqına bir daha tanıdan, sevdiren xalq yazıçısı Anarın xidmətinin əvəzsiz olduğunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Milli dəyərlərimizi, köklərimizi, tariximizi olduğu kimi təsvir etməyə çalışan müəllifin yazdığı “Dədə Qorqud” kinodastanı xalqımız üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Filmin əsas əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o bədii dillə bizim tarixi köklərimizi, ulu əcdadlarımızın kimliyini, oğuz türk mənşəyimizi və zəngin tariximizi dünyaya bəyan edir. Bütün bunlar bizim xalqımızın bu günü, gələcəyi üçün çox əhəmiyyətlidir. Filmdə mili adət-ənənələr, əxlaq normaları və davranış qaydalarının təsviri də mühüm yer tutur. “Dədə Qorqud” filminin bədii estetik dəyəri ondan ibarətdir ki, filmdə cərəyan edən hadisələri tamaşaçı tam tarixi reallıq, canlı həqiqətlər kimi qəbul edir. Dünyanın faniliyi, heç kimə qalmaması, “gəlimli-gedimli, son ucu ölümlü” olması filmdə fəlsəfi şüar kimi söylənilir. “Dədə Qorqud” filminə tamaşaçı rəğbəti gətirən, ona ümumxalq məhəbbəti qazandıran cəhətlərdən biri filmin dilinin epos dilinə maksimum yaxınlaşdırılmasıdır. Anar böyük yaradıcılıq fədakarlığı edərək ssenaridə dastan poetikasına məxsus dili, qəhrəmanların danışmaq tərzini qoruyub saxlamağa nail olmuşdur. Bu isə filmə tarixi kolorit vermiş, tamaşaçını qəhrəmanların mühitinə, türk-oğuz həyat tərzinə asanlıqla daxil olması üçün şərait yaratmışdır.

“Dədə Qorqud” filminin baş qəhrəmanı Qazan xandır. Qazan xanın əsas key-fiyyəti vətənpərvərliyi və türk eli üçün müqəddəs olan ”ana haqqı tanrı haqqı” həqiqətini uca tutmasıdır. Bu ənənə dastanda da filmdə də namus, qeyrət rəmzi olaraq əsas leytmotiv kimi səslənir. Filmin müəllifləri filmdə yas səhnələrini çox yüksək tragik-romantik üslubda çəkmişlər. Bu səhnələr göstərir ki, türk qadınları ən ağır faciə baş verəndə, dünyanın ən şirin neməti olan övlad dağı görəndə də öz mətanətlərini, mərdlik və dəyanətlərini başlıcası isə qürurlarını təmkinlə qoruyub saxlaya bilirlər. Film böyük tarixi inam və ümidlə, nikbin bir sonluqla bitir. Qardaş qırğınlarının şahidi olmuş qoca Dədə Qorqud deyir: “Hələ varıq, olacayıq, qalacayıq, artacayıq”. Filmin sonunda Beyrəyin oğlu ilə birlikdə torpağı daşlardan təmizləyən Qaraca çobanın Dədə Qorqudla söhbəti verilir. Müdriklər müdriki Dədə Qorqud Beyrəyin balaca oğluna deyir: ”Torpağın vətən olması üçün iki şərt lazımdır: birincisi torpağı əkib becərmək, ikincisi onu yağılardan qorumaq.

Əgər torpağı əkib becərmədirsə onu qorumağa dəyməz, əgər qorumadınsa əkib becərməyə dəyməz". Bəli, Anarın yazdığı "Dədə Qorqud" kinodastanı, "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda hadisələrin məhz elimiz-obamız olan Azərbaycanda cərəyan etməsini nəinki vətənimizdə hətta bütün dünyaya ekran vasitəsilə bəyan etdi. Azərbaycanda ilk ikiseriyalı film olan "Dədə Qorqud" filmi Anarın Azərbaycan ədəbiyyat və incəsənət tarixində ən böyük xidmətlərindən biridir.

Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığına qonşu xalqların kino işçiləri də maraq göstəriblər. Dastanlarımıza üçüncü dəfə qonşu Gürcüstan kinematoqrafçıları müraciət ediblər. 1988-ci ildə geniş ekranlara çıxan "Aşiq Qərib" filmi, böyük rus şairi Mixail Lermontov Qafqazda sürgündə olarkən yazıya köçürdüyü eyniadlı Azərbaycan məhəbbət dastanının motivləri əsasında çəkilməmişdir. Filmin ssenari müəllifi Qiya Badridze, quruluşçu rejissoru milliyətçə yezidi kürdü olan Sergey Paracanov, bəstəkarı Cavanşir Quliyev idi. Və filmdə bir çox tanınmış azərbaycanlı aktyorlar çəkiliblər. Filmin muğam və aşiq nəğmələrini Alim Qasimov ifa edib. Gürcüstan filmi olsa da "Aşiq Qərib" filmi demək olar ki, Azərbaycanda çəkilib. Filmin epizodları İçərişəhərdə, Şəki xan sarayında, Sınıq körpüdə, Narda-ran qalasında lentə köçürülüb. Film bir neçə beynəlxalq festivallarda nümayiş olunub. 1988-ci ildə "Feliks" mükafatı, 1989-cu ildə İstanbul Beynəlxalq Film festivalının mükafatı, 1990-cı ildə Nika mükafatını qazanıb.

Çox təəssüflər olsun ki, kinematoqrafçılarımız bir daha geniş ekran üçün dastanlarımıza müraciət etməmişlər. Mənəvi sərvətimiz olan xalq dastanlarımız xalqımızın tarixi və ictimai-siyasi dünyagörüşü ilə sıx bağlıdır. Kinema-toqrafçılarımızın qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarımıza bir daha müraciət etmə-si xalqımızın qəhrəmanlıq tarixi və mədəniyyətini öyrənmək üçün qiymətli ekran əsərlərinin yaranmasına səbəb olar. Xalq dastanlarımızın ekranlaşdırılması və onların dünyaya nümayişi müasir kino sənətimizin inkişafına xidmət etmiş olar. Özünü "əzabkeş xalq" kimi qələmə verib, başqa xalqların ədəbi-mədəni abidələrini adına çıxan, özünə "qədim tarix" yaratmaq istəyən bədxah qonşularımız heç nədən çəkinmədən tarixi saxtalaşdırmaq, musiqilərimizi, rəqslərimizi, mətbəximizi özəlləşdirmək fikrinə düşdüyü halda, maddi və mənəvi mədəniyyət sərvətlərimizin, xalq dastanlarımızın əsaslı şəkildə öyrənilməsi, onlara ekran həyatı verilməsi, dünyada tanınması, nümayiş olunması bu gün son dərəcə vacibdir. Dastanlarımızın ekran əsərlərinə çevrilməsi Azərbaycan tarixinin bütün milli-mənəvi dəyərlərini özündə cəmləşdirir.

SUMMARY

Eposes on the Screen

The role of cinema in the life of society is undeniable. In this sense, Azerbaijan cinematography shouldn't be ignored. The historical events, personalities and some eposes were shot professionally in the films. The names of these films are always remembered with great proud and honour. In the article it is emphasized that Azerbaijan cinematography should give more place to the screenshots of eposes.

Köklər, qaynaqlar

FƏRİDƏ KAZIMOVA

“ƏMSALI-TÜRKANƏ” XVIII YÜZİLLİK ƏDƏBİ ABİDƏSİ KİMİ

Açar sözləri: Atalar sözləri, məsəllər, nüsxə, ədəbi abidə, əlyazma, folklor.

XVII yüzillikdən başlayıb XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər davam edən Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının I mərhələsi – XVII-XVIII əsrlər ədəbiyyatın digər dövrlərindən fərqlənir. Bu fərqliliyin əsasını isə şifahi ədəbiyyatın inkişafı, yazılı ədəbiyyata güclü təsiri, toplanması və yazıya köçürülməsi təşkil edir. XVII –XVIII yüzilliklərdə folklor nümunələri kütləvi şəkildə yazıya alınmış, bu mərhələyə aid əlyazmalarda, cümlələrdə yüzlərlə aşuq qoşmaları, bayatılar, onlarla dastanlar qorunub saxlanmışdır. Belə əlyazmalar-dan biri də XVIII yüzillikdə Abbasqulu Maraği tərəfindən qələmə alınaraq “Əmsali-türkanə” adlandırılmışdır. “Əmsali-türkanə” el dilində dolaşan atalar sözləri və məsəllərdən ibarətdir və burada 1149 paremioloji vahid yer almışdır. “Əmsali-türkanə”nin strukturu ənənəvi formadadır. Nümunələr ərəb əlifba sisteminə əsasən səliqə ilə düzülmüşdür. Qeyd edək ki, ənənəvi məcmuələr “əlif” hərfindən “ya” hərfinə qədər yazıldığı halda “Əmsali-türkanə” “əlif”dən başlayıb “kəf” hərfində bitir. Mətnşünasların araşdırmalarına əsasən, deyə bilərik ki, əlyazmanın “kəf” hərfindən sonrakı hissəsi, yaxud da sonluğu yoxdur və əlyazmanın sonluğu olmadığından onun kim tərəfindən, harada köçürüldüyünü müəyyən etmək mümkün olmamışdır (6, 4). Odur ki, əlyazma natamam hesab olunur. Amma bu, “Əmsali-türkanə”nin dəyər və əhəmiyyətinə xələl gətirmir.

Bu qiymətli mənbə tədqiqatçıların gözündən yayınıb uzun illər Əlyazmalar İnstitutunun arxivində qalmış, nəhayət, Mükəddəs Payızov tərəfindən aşkarlanaraq 1992-ci ildə çapa hazırlanmışdır. Əsərin farsca yazılan müqəddiməsində qeyd olunmuşdur ki, bu ədəbi abidə Ağa Məhəmməd şah

Qa-carın atası, Mazandaran hakimi Hüseynqulu xanın tapşırığı ilə qələmə alınmışdır. Çox güman ki, Xanın tövsiyəsi ilə tərtib edilməsi bu toplunun məş-hurlaşmasında, üzünün mədrəsələrdə köçürülməsində, eləcə də geniş yayıl-masında böyük rol oynamışdır. Maraqlıdır ki, Şah İsmayıl Xətaiyə qədər yük-sək zümrənin, hakim dairələrin zövqünün ifadəsi olan divan ədəbiyyatına qoşma, gəraylı, bayatı kimi xalq ədəbiyyatı, aşıq poeziyası nümunələri daxil olunmurdu, çünki sadə xalq həyatını əks edirən el-ağız ədəbiyyatı saraylarda xor görülür, qeyri-ciddi qəbul edilirdi. Lakin xalq yaradıcılığı örnəklərinin XVII – XVIII yüzilliklərdə məhz sarayların mənəvi, bədii tələbatına çevrilməsi ədə-biyyat tariximizdə diqqət çəkən hadisədir və bunun bir sübutu da “Əmsali-tür-kanə” əsəridir.

Özündən əvvəlki ədəbi abidələrdən dili, ruhu etibarilə həmahəngdir. Ta qədim dövrlərdən şifahi şəkildə dolaşan atalar sözləri və məsəllər zaman-zaman toplu şəkildə qələmə alınmışdır. Oğuz elində bu örnəklər xüsusi dəyərlərə malik olmuşdur və hətta cəmiyyətin nizam-intizam normaları olaraq görülməkdədir:

*Ataların sözü Qurana girməz,
Amma Quran yanınca yalın-yalın yarışır,
Atalar sözünü tutmayan yabana atılır
Axirətdə tamu əhlinə qatılır (8,65)*

Nümunədən göründüyü kimi, uluların sözü müqəddəs Kitabımız qədə-rində tutulur. Ataların öyüd və nəsihətlərinə əməl etməyənlər axirətdə “tamu”, yəni cəhənnəm əhlinə aid olunur.

Oğuzlar üçün ataların sözləri milli mənəvi dəyərlərin ifadəsidir. Atalar sözləri M.Kaşğarlının “Divani-lügətit-türk” əsərindən üzü bəri bir çox yazılı mənbələrdə qeydə alınmışdır. Tədqiqatçılar yazır ki, M.Kaşğarlının əsərində “sav” istilahi altında 270-dən artıq atalar sözü işlənibdir (1, 13). Bu savlar, yəni qədim türk ata sözlərimiz həm şifahi xalq yaddaşında, həm də sonrakı dövr yazılı nümunələrdə, eləcə də haqqında bəhs etdiyimiz “Əmsali-türkanə”də bu və ya digər şəkildə yaşamaqdadır. “Əmsali-türkanə”də: Beş barmaq tən olmaz, Qurt qonşısına dəgməz, Qanı qan ilə yumayupdular, qanı su ilə yuyupdular, Başıaçığın qaçacağı bөрkçi dükanıdır – deyilirsə, “Divani-lügətit-türk”də də Bişernek tüz erməs (Beş bağmağın beşi də bir olmaz), Böri köşnısın yeməs, Kanığ kan belə yumas, Taz keliqe bөрkçi (Keçəlin qaçacağı yer papaqçı dükanı) – söylənilmişdir (1, 248). Oğuzların öz bədii nümunələrinin – Oğuz-namələrin uzun illər ozan, baxşılıarın dilində

şifahi şəkildə qorunduğu məlumdur. “Dədə Qorqud” boyları – süjetli Oğuznamələr məhz ozan təfəkkürünün mühafizəsində yaddaşdan-yaddaşa ötürülmüşdür. Məlumdur ki, bu eposun müqəddiməsində Dədə Qorquda aid edilən kəlamlar yer almışdır. Görünür, zaman-zaman yazıya alınma zərurəti duyulmuşdur. XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində qələmə alındığı güman olunan “Əmsali-Məhəmmədəli” yaxud “Məcməül-əmsali Məhəmmədəli” adlanan toplunun ilk cümləsi belədir: “Haza kitabı Oğuznamə”, yəni “Bu, Oğuznamə kitabıdır”. Oğuznamələr Oğuzların tarix və ədəbiyyat saxlancıdır. “Oğuz xalqlarının yaradıcılıq nümu-nələrinin ümumi şəkildə Oğuznamə adlanması qədim ənənəyə malikdir” (3, 3) və bu qədim ənənə ədəbiyyat tarixinin yeni dövrünə qədər davam etmişdir. Belə ki, XIX yüzillikdən etibarən “Oğuznamə”yə rast gəlinmir. “Əmsali-türkanə” Oğuznamələr silsiləsinin XVIII əsr həlqəsidir və varislik baxımından daha öncəki abidələrin davamıdır. “Əmsali-türkanə” qədim mənbələrlə müasir atalar sözləri arasında körpü təsiri bağışlayır. Buradakı müdrikliyin əks-sədası “Dədə Qorqud kitabı” ilə səsləşir: Allah-Allah deməyincə işlər önməz, Qara eşək başına üyən ursan qatır olmaz; Qaravaşa ton geyürsən, qadın olmaz; Əski panbuq bez olmaz; Kül tərəcik olmaz; Oğul atadan görməyincə süfrə yaymaz; Yad oğulu saxlamaqla oğul olmaz, - deyilir Dədə Qorqudda.

“Əmsali-türkanə”də bu deyilənlər bir daha təsdiqlənir: Allah-allah deməyincə işlər olmaz; Qara eşşəgə yügən ursan qatır olmaz; Əski pənbuq bez olmaz; Qaravaşa don getdürsən, xatun olmaz; Kül tərəcik olmaz; Oğul atadan görməyincə süfrə açmaz; Özgə oğlu kimsəyə oğul olmaz.

Bu deyimlərdə məzmun, ifadə etdiyi anlam eynidir. Lakin fonetik, leksik, qrammatik istiqamətdə dəyişikliklər təbii olaraq müşahidə olunmaqdadır. İstənilən türk ədəbi abidəsinin, o cümlədən “Əmsali-türkanə”nin “Dədə Qorqud kitabı” ilə eynilikləri təbiidir. Çünki “Dədə Qorqud kitabı” ana kitabəmizdir.

Eləcə də bu bənzərliklər XVII əsr “Oğuznamə”sində də özünü göstərməkdədir. S. Əlizadə yazır: “A. Marağinin əsəri Məhəmmədəli “Oğuznamə”sindən sonra və daha müxtəsər şəkildə tərtib edilmiş, bəzi söz və ifadələr öz dövrü üçün müasirləşdirilmişdir” (7, 10). Məsələn, Adam ondur, doqquzu dondur; Az-çox aşım, ağrımaz başım; Anasına bax qızın al, qırağına bax, bezin al; Ac qatıq istəməz, yuxu yasduq; Bir ata qırx oğul saxlar, qırx oğul bir atanı saxlaya bilməz; Bir günün bəgliyi də bəglikdür; Qardaşlar savaşıdı, əbləhlər inandı; Ulular sözüne baxmayan ulaya-ulaya qalur; Ətlə dırnaq arasına girən çürər çıxar və s.

Bu deyimlər təxminən yüz-yüz əlli il əvvəl “Əmsali-Məhəmmədəli”də belə ifadə olunmuşdur: Ər ondur, toquzu tondur; Azacıq aşım, ağrımaz başım; Anasın gör qızın al, qıyısın gör bezin al; Ac qatıq istəməz; Bir ata toquz oğul bəsləyər, amma toquz oğul bir babayı bəsləməz; Bir günlük bəglik də bəglikdür; İki qardaş savaşmış, əbləh gerçək sanmış; Ulular sözün tutmayan ulayu qalur; Ətlə tırnaq arasına girən yiyüp çıxar.

Bu mənbələrdəki örnəklər atalar sözlərimizin inkişaf tarixini izləmək üçün maraqlı faktlara malikdir. Maraqlıdır ki, hər hansı atalar sözü və ya məsəl birdən-birə qarşımıza çıxmır. “Dədə Qorqud kitabı”ndan bir parça şəkildə tanış olduğumuz atalar sözlərimiz XVI sonu XVII əvvəllərində “Əmsali-Məhəmmədəli” adı altında kitab halında qarşımıza çıxır. XVIII yüzillikdə “Əmsali-türkanə” adı ilə bir daha toplanılır, daha neçə-neçə toplularda atalar sözləri və məsəllər qələmə alınır. Bu fakt göstərir ki, ulu əsrlərin sınağından üzüağ çıxmış hikmətli kəlamlar dirilən yaddaşımızdır. Atalar sözləri ta qədimlərdən toplumun, qövmün, millətin qayda-qanunlar sistemidir, olar-olmazdır. Məhz bu özəllikdəndir ki, bu janr nümunələri digər xalq yaradıcılığı nümunələrindən fərqli tutulub, zaman-zaman yazılı saxlanca çevrilib.

Folklor örnəklərimiz bütöv, geniş sərhədli Azərbaycan türkünün təfəkkürünün məhsuludur. Bu nümunələrin “şimalı”, “cənubu” yoxdur. Bu nümunələr oğuz qanını damarında daşıyan hər bir soydaşımızın dilində səslənməkdədir. Milli ruhumuzun tərcümanı olan şifahi örnəkləri ata-baba yurdlarından çox-çox uzaqlarda – qərrib ərəb ellərində yaddaşlarında qoruyub hidz edən Kərkük türkmənləri atalar sözlərimizi eynən “Oğuznamə”dəki, “Əmsali-türkanə”dəki, “Dədə Qorqud kitabı”ndakı axıcılıqla, dil və üslub xüsusiyyətləri ilə ifadə edir. XVIII yüzilliyin dil xüsusiyyətləri ilə XX yüzillikdə yazıya alınmış İraq-Kərkük folklor örnəklərinin dili arasında böyük fərqlər yoxdur. “Əmsali-türkanə”dəki nümunələrlə qarşılıq Kərkük türkmənlərindən gətirdiyimiz misallara diqqət edək. “Əmsali-türkanə”də:

Arpa əkən buğda götürməz, Əbləh oldur dünya üçün qəm yeyər, Kim bilür ki kim qazana kim yeyə, Bağ bağbanındur, Bir əl iki qarpuz dutmaq olmaz, Şirvanda qurt az idi, biri də gəmidən çıxdı, Çox yaşayan çox bilməz, çox gəzən çox bilür, Cəfa çəkməyən rahat görməz, Dama-dama göl olar, dada-dada yox, Dəgirman bildigin eylər, çax-çax başın ağrıdır - söylənilir.

Bu kəlamların Kərkük variantı belədir:

Arpa əkən buğda biçməz, Axmaq odı bu dünyaycin qəm yeyə, Mövlam bilür kim qazana kim yeyə, Bağ bağbanındı, Bir qoltuğa iki qarpız sıxılmaz, Çəmdə çaqqal azıydı, biri də gəldi gəmiynən, Çox gəzən çox bilər, çox

yaşayan çox bilməz, Cəfanı çəkmiyən səfanın qədrin bilməz , Damla-damla göl olı, Dəgirman işini görər, çaq-çaq baş ağrıdar və s.(4).

Dil tər-təmiz Azərbaycan dilidir. Ərəbin dil əsarətində ana dilimizin şirinliyi, saflığı şifahi örnəklərdə hələ də yaşamaqdadır. Qəliz ərəb-fars tərkibləri, rus-Avropa dillərindən sel kimi axıb gələn neologizmlər yoxdur bu örnəklərdə. Əvəzində Qorqud Atanın, neçə-neçə oğuz aşığının danışdığı dil var. Dil birdir, ifadə olunan fikir eynidir. Bütün bu nümunələr bu gündə xalq ara-sında səslənməkdədir. Maraqlıdır ki, bu müdrik deyimlər azacıq fərqlərlə həm Kərkükdə, həm Cənubi Azərbaycanda, həm Dərbənddə, həm Qarabağda, həm Şəkiddə, həm Şirvanda işlənməkdədir. Budur el yaddaşının kəraməti, xalq sözünün hikməti.

“Əmsali-türkanə” hər hansı ədəbi mənbədən köçürülmə deyil, müstəqil yazıya alınmadır. Doğrudur, Oğuz atalar sözlərindən ibarət bir çox toplular elmə məlumdur. “Oğuznamə”lərin əvəzsiz araşdırıcısı S. Əlizadə yazır ki, 1964-cü ildə Leninqrad Dövlət Universitetinin kitabxanasında “Əmsali-türki” adlı mənbə ilə rastlaşmış, lakin o dövrdə bu mənbəni tədqiq üçün icazə ala bilməmişdir.

1984-cü ildə isə böyük türk alimi Əli Yavuz Akpınar İstanbul arxivlərindən üç ayrı nüsxəsini aşkar etdiyi “Əmsali-türkanə” adlanan məcmuə barədə məlumat vermişdir və Azərbaycan mətbuatında bu əsərdən nümunələr gətirərək çıxış etmişdir. Qeyd edək ki, Akpınar “Əmsali-türkanə”nin ilk tədqiqatçısıdır. Görkəmli alim bu əsərdən bəhs edərkən yazır: “ “Əmsali-türkanə” adlı məcmuə başdan-başa Azərbaycan xalqının əsrlər boyu yaratdığı bu qiymətli inci örnəkləri ilə doludur” (2, 3). Ə. Y. Akpınarın qənaətinə görə, “bu məcmuə vaxtı ilə məşhur olmuşdur. Yoxsa İstanbul kitabxanalarına üç ayrı nüsxəsi düşə bilməzdi. ...Yazı və imladan anlaşılır ki, iki nüsxə Cənubi Azərbaycanda, bir nüsxə isə isə Türkiyədə köçürülmüşdür” (2, 3). Bizim mətni ilə tanış olduğumuz nümunə Bakı nüsxəsi adlandırılır və Bakı nüsxəsi ilə İstanbul nüsxəsi arasında fərqlərin olması onların hər birinin ayrı-ayrı mən-bələrdən köçürülməsini göstərir. Məsələn, Bakı nüsxəsində: At yügürür, ər ögünür; At ələ gələr, meydan ələ girməz; Borc ilə çaxır içən iki xumar olur; Düşman səni daşlan, sən düşmanı aşlan və s. kimi atalar sözləri İstanbul nüsxəsində: At yüyürür, igid öyünür; At ələ keçər, meydan ələ keçməz; Borc ilə çaxır içən iki xumar çəkər; Düşmən səni daş ilə, sən düşməni aş ilə və s. (2, 3) şəklində verilmişdir. Eləcə də bəzi nümunələr bu və ya digər nüsxədə öz əksini tapmamışdır ki, bu da nüsxələrin üzünü köçürən katiblərin diqqətsizliyi ilə izah oluna bilər. “Əmsali-türkanə”yə daxil olan pəremik vahidlər təbii xalq dilindədir. Toplayıcı bu nümunələri el dilindən aldığı kimi

yazıyı köçürmüşdür. Bəzi nümunələrdə tabu söz və ifadələrə yer verilməsi də məhz bunun nəticəsidir. Eyni zamanda “Rəiyyət arasından toplanmış və saraya təqdim edilmiş belə abidələrə heç bir hakim və əyanın zövqünə müvafiq qadağan qoyulmur, əlyazmalarda ixtisar aparılmırdı” (6, 7). Xalqın milli məişətini özündə incə səmimiyyətlə əks etdirən deyimlər də vardır ki, bunların hər biri həyatı təcrübədən qaynaqlanır: Bulamac dana qalsa, dil ögrənür; Balığı haçan dutsan tazədür; Buynuz qoça yük olmaz; Çölməkdə ət qalmadı, çuğundur baş qovzadı; Çarığında əsirgəyən dolağında tapar; Dəgirmançıya acığ edən çuvalun boş aparur; İgnə işin çuvalduz bilməz; Su səngi suda sınar; Atlas nə qədər köhnə olsa pataba olmaz; İt dərisin dabbağ götürməz; Qar dağa çıxdı əziz oldı; Suyı dəhnədən savmaq gərək ; Çölməg çölməgə qara dedi, sacayağ utanduğundan tənnürə düşdi və s.

Deyimlərdə bulamac, çuval, çarıq, çölmək, dabbaq, pataba, dəhnə və s. kimi arxaik leksika, qədim peşə-sənət adlarının işlənməsi olduqca maraqlı doğurur.

“Əmsali-türkanə”də bəzi xüsusi adlarla bağlı məsələlərə də təsadüf edirik ki, bunların müəyyən əhvalata əsaslandığı şübhəsizdir. Məsələn, Qoyun olmayan yerdə keçiyə Kəraməddin ağa derlər; Qurd quzuya dəgməsə İsfahana gedər; Ərənlər Gəncədən keçirdür; Hacı Hacıni Məkkədə, kürd kürdü dəgirməndə; Şirvanda qurt az idi, biri də gəmidən çıxdı. Bu kimi məsələlərin, çox güman ki, müəyyən bir tarixçəsi vardır və konkret əhvalata əsaslanır.

Qeyd edək ki, Ölü bir gün, şivəni yürgün; Saçı öli üstə kəsərlər; Əlün yağlıdır, sürət başuva; Ölüünün dirisi gərək; Andun iki başı olur – kimi atalar sözləri isə qədim adət-ənənələrimizi özündə yaşatmaqla ayrıca önəm daşıyır. Abidənin dili tarixi qrammatikamızı öyrənmək baxımından da qiymətlidir. Sözlərdə xəbərlilik, şəxs şəkilçiləri III şəxsin təkində -dır; -dir variantında deyil, -dur; -dür kimi işlənir: İgidə ehtiyat şərtüdür; Adam var can tayıdır və s. Eləcə də indiki zaman şəkilçiləri -ur, -ür şəklində deyilmişdir: Qum qalur, su gedür; Zər ilən zor işləri yola aparur; Savaş gəndən baxana asan gəlür və s. Müasir dilimizdəki ilə qoşması ilə olaraq işlənməkdədir: Ölüm qaş ilə göz arasındadır. El ilən gələn qara gün toy-bayramdur. İş tədbir ilə gərək ; Aş duz ilə, duz aş ilə və s.

Maraqlıdır ki, Qış gögdə qışlamaz; Zalımın çörəgi dizi üstə olur; Sona qalan ögünsün; İstədigim yar idi, yetürdi pərrədidigar; İgnə işin çuvalduz bilməz və s. nümunələrdə müşahidə olunan [y] samitinin [g] kimi tələffüz olunması dil faktı olaraq dialektlərimizdə öz izlərini saxlamaqdadır və “şərq qrupu dialekt və şivələrinə aiddir. ...ignə, dügi, dügmə, dügün, igid, gögəm,

əgri,igirmi, cigər, dəgirman (Bakı, Şamaxı, Quba, Muğan)” (9, 85).

Diqqət çəkən digər bir detal isə Qardaşın kiçisi olunca, tonuzın böyüğü ol – deyimində yer almaqdadır. Müasir Azərbaycan dilində “kiçik”, “alçaq” kimi sözlər fleksiya prosesinə məruz qalmış sözlər olaraq bilinməkdədir. Hal-hazırda dilimizdə “kiçi” və “alça” sifətləri yoxdur. Lakin nümunədən görüldüyü kimi, XVII – XVIII yüzilliklərə qədər dilimizdə var olduğu göz önündədir. Hətta “Oğuznamə”də də “kiçi” sözü işlənmişdir. Ulu bayramda yeməkdən saqın, Kiçi bayramda ətdən saqın; Kiçilər suç işlər, ulular bağışlar və s. Nümunələrdən aydın olur ki, tarixən “kiçi” sözü işlək olmuş, XVIII yüzillik də daxil olmaqla uzun zaman dilimizdə aktiv olduğu görünür. “Əmsali-türkanə”nin dili digər “Oğuznamələr”dən – “Dədə Qorqud kitabı”ndan, “Əmsali-Məhəmmədəli”dən çox da fərqlənmiş, eləcə də məqsəd və qayə olaraq onların mənəvi davamıdır.

“Əmsali-türkanə” istər Qədim və Orta əsrlərə aid dil faktlarını özündə yaşatma baxımından, istərsə də folklorşünaslıq baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

QAYNAQLAR

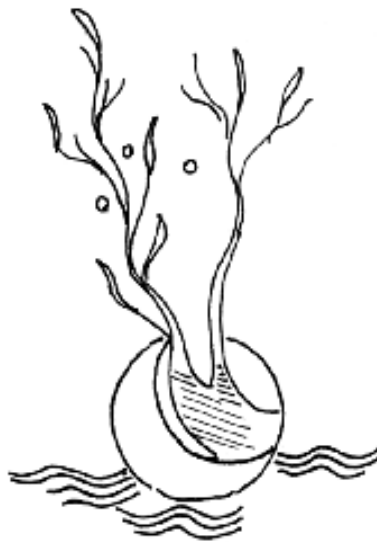
1. Atalar sözü /tərtib və ön sözün müəllifi C.Bəydili/ Bakı: Öndər, 2004, 264s.
2. Akpınar Ə. Y. Abbasqulu Marağayinin “Əmsali-türkan” əsərində Azərbaycan atalar sözü. “Ədəbiyyat və İncəsənət” qəzeti, 6. 01. 1984.
3. Hacıyev T. Abidənin uğurlu tədqiqi// A.Əsgərova “Oğuznamə”nin dili. Bakı: Təhsil, 2011, s.3-5.
4. İraq-Kərkük atalar sözləri / tərtib edən Q.Paşayev/ Bakı: Yazıçı, 1978, 76s.
5. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı /tərtib edən S. Əlizadə/ Bakı: YNE, 1999, 393s.
6. Maraği A.Əmsali-türkanə /atalar sözləri və məsəlləri/ Bakı: Yazıçı, 1992, 56s.
7. Oğuznamə /tərtib edən S. Əlizadə/Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 216s.
8. Oğuznamələr /tərtib edənlər K.Vəliyev, F.Uğurlu/ Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1993, 92s.
9. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008.

SUMMARY

“Amsali-turkana” as XVIII Century Literary Monument

Key word: Proverbs, sayings, copy, literary monument, manuscript, folklore.

“Amsali-turkana” is Azerbaijanian literary monument of XVIII century. This manuscript is consistis of proverbs and sayings. There are 1149 examples here. These examples colles with “Dada Gorgud” and “Oguzname”. Proverbs have been formed with arab alphabet. These sayings are based on life experiment of the people. One copy of “Amsali-turkana” have been out in Baku, three copies in Istanbul libraries.

*Müqəddəs məkanlarımız***RUZİYƏ QULİYEVƏ***dos., dr.***ELNUR HƏSƏNOV**

GƏNCƏ İMAMZADƏSİ

Məlum olduğu kimi, 2017-ci il ölkəmizdə “İslam həmrəyliyi ili” elan edilmişdir. Zəngin milli-mənəvi dəyərlərə malik xalqımız daim birgə yaşayış mədəniyyəti, tolerantlıq kimi yüksək insani xüsusiyyətlərə, humanist dəyərlərə sədaqəti ilə seçilmişdir. Bu mənəvi dəyərlərimizin maddi mühafizəçiləri qismində isə, əsasən tarixi-memarlıq incilərimiz, abidələrimiz çıxış edir.

Gəncə Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu ərazisində yerləşən İmamzadə abidəsi beşinci imam Məhəmməd Bağırın (Baqirin) oğlu mövlana İbrahimin məzarı üzərində 739-cu ildə ucaldılmış və tədricən Gəncədə, həmçinin ətraf ərazilərdə yaşayan insanların inam-inanc mənziləsi olmaqla yanaşı, milli-mənəvi dəyərlərin mühafizə edildiyi ocağa çevrilmişdir.

Gəncənin əsas simvollarından hesab edilən İmamzadə ziyarətگاهی bu gün Şərqi ən möhtəşəm dini və memarlıq incilərindən biri kimi tanınır.

Qədim Gəncədə isə hələ ötən əsrin 70-80-ci illərindən etibarən məhz Ulu Öndərimizin uzaqqörənliyi sayəsində 17-dən artıq məscid, ibadətgah mədəniyyət ocağı kimi mühafizə edilmişdir. Dahi Öndərimizin siyasi irsinin layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Abşeron, Sumqayıt, Şamaxı və digər bölgələrimizdə olan qədim məscidlərin, tarixi-memarlıq abidələrinin bərpa və yenidən qurulması ilə bağlı imzaladığı çoxsaylı fərman və sərəncamlar milli-mədəni irsimizə qayğının əvəzsiz nümunəsi kimi dəyərləndirilir.

Ölkə Prezidentinin qədim elm və mədəniyyət mərkəzi olan Gəncə şəhərinin ən dəyərli maddi mədəniyyət nümunələrindən biri hesab edilən “İmamzadə” kompleksinin təmiri, bərpa və ətrafında abadlaşdırma işlərinin icra edilməsini nəzərdə tutan 1 Mart 2010-cu il, 30 Dekabr 2011-ci il, 5 İyun 2013-cü il, 16 May 2014-cü il, 5 Noyabr 2014-cü il və 9 Aprel 2015-ci il tarixli sərəncamları şübhəsiz ki, mahiyyəti etibarilə milli-mənəvi dəyərlərimizə, tarixi və mədəni irsimizə verilən ən yüksək qiymətdir. Bu

mühüm tarixi əhəmiyyətə malik sərəncamlara uyğun olaraq Gəncə İmamzadəsi milli memarlıq ənənələrimizə müvafiq şəkildə yenidən qurulur, daha möhtəşəm görkəmə sahib olur.

İmamzadə kompleksi kimi digər çoxsaylı abidələrin, maddi mədəniyyət nümunələrinin təmiri və bərpa, həmçinin xalqımızın qeyri-maddi mədəni irsinin təbliğ edilməsi ilə bağlı Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti, Azərbaycanın birinci xanımı, YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə həyata keçirilmiş mühüm tədbirlər xüsusi qeyd olunmalıdır. Təsadüfi deyildir ki, Gəncə şəhərində məhz Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə VII əsr abidəsi olan Cəmər Qəssab türbəsi, eyni zamanda qədim Gəncə qapıları, Cavad xan türbəsi, Fatimeyi-Zəhra məscidi kimi dəyərli abidələr bərpa edilmiş, yenidən qurulmuşdur.

Əsas tikililərinin XIV-XV əsrlərdə inşa edildiyi, ətrafındakı tikililərin isə, əsasən XVII-XVIII əsrlərdə ucaldıldığı Gəncə İmamzadə kompleksi həm də ehtiyacı olan insanlara təmənnəsiz xeyriyyəçiliyin əzəli ünvanı kimi tanınmışdır. Orta əsrlər dövründən etibarən vəqf mülkiyyət növü kimi fəaliyyət göstərmiş bu pak məkanda toplanan maddi vəsait tamamilə əvəzsiz olaraq xalqın ehtiyaclarının ödənilməsinə, eyni zamanda abidənin bərpa və yenidən qurulmasına sərf olunmuşdur.

Gəncədə olan İmamzadə abidəsi məhz tarixi, ənənəvi multikulturalizm abidəsi kimi bir sıra xüsusiyyətləri baxımından diqqəti cəlb edir:

1. Gəncə İmamzadə türbəsi mühüm ziyarətəhədir. Buranı hər il minlərlə insan ziyarət edir. Qeyd olunmalıdır ki, ziyarətçilər arasında həm də xarici dövlətlərin vətəndaşlarının sayı ilbəil artır. Maraqlı doğuran fakt bundan ibarətdir ki, abidəyə gələnlər arasında qeyri-müsəlmanlar da olur.

2. Tariximizin çoxəsrlik yadigarı olan Gəncə İmamzadəsi həm də inşasında ənənəvi Gəncə memarlığına xas olan qırmızı bişmiş kərpic tikilişində “Qızıl kəşişmə” üslubunun tətbiqi edildiyi abidə kimi əhəmiyyətliyədir.

3. Gəncə İmamzadəsi çox dəyərli, qədim tarixi-epiqrifik abidədir. Bu abidənin böyük əhəmiyyətə malik kitabə və yazıları mövcuddur. Burada abidənin inşa etdirilməsi tarixi, eyni zamanda Gəncə İmamzadəsinin müxtəlif dövrlərdə abadlaşdırılması, yenidən qurulması ilə bağlı məlumatlar öz əksini tapmışdır.

4. Bu dəyərli tarixi abidə Azərbaycan xalqının ənənəvi etnoqrifik baxış,

milli-mənəvi dəyərlərinin mühüm mənbəyi və eyni zamanda, bir növ etibarlı qoruyucusudur.

5. Gəncə İmamzadəsi çox nəfis, keyfiyyətli sənətkarlıq və memarlıq xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən bir kompleksdir. Burada bir çox sənətkarlıq sahələrinin zəngin, qədim tarixə malik ənənələri vəhdət təşkil edir.

6. Gəncə İmamzadəsi xalqımızın geneoloji tarixi keçmişinin tədqiqində mühüm mənbəşünaslıq dəyərində malik abidə kimi də diqqəti cəlb edir. Belə ki, qədim əlyazma və tarixi sənədlərin təhlili nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, görkəmli mütəfəkkir, şair Nizami Gəncəvinin (1141-1209) şəcərəsinin nümayəndələri uzun müddət ərzində abidənin yerləşdiyi ərazinin vəqf mülkiyyətçiləri kimi sahibi olmuşlar və İmamzadə abidəsi ətrafındakı qəbiristanlıqda onların məzarları günümüzədək qorunub saxlanılmışdır.

7. Bu dəyərli tarixi-memarlıq nümunəsi ölkəmizin Qərbi bölgəsində dini turizmin inkişaf etdirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyəti ilə seçilən abidələrdəndir. Burada həyata keçirilmiş möhtəşəm yenidənqurma və abadlıq işləri gələcəkdə bu mühüm sahənin inkişafında abidənin dəyərini daha da artırmış olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan arxeologiyası (2008): 6 cildə, VI cild. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, 632 s.

2. Azərbaycan etnoqrafiyası (2007): 3 cildə, I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 544 s.

3. Guliyeva N.M., Hasanov E.L. (2013). Investigation of basic decorative-applied arts of Ganja on the basis of some innovative arguments and technologies. Science and Society: Proceedings of the 3rd International scientific-practical conference. - London: SCIEURO (Great Britain), pp. 281-291.

4. Guliyeva N.M., Həsənov E.L. (2014). Die traditionelle Gändschänischen Teppiche von Zeitraum der Aserbaidshanischen Gelehrten und Dichter Mirsä Schäfi Waseh als ethnoanthropologische quelle (XIX Jahrhundert). European Applied Sciences, 2, pp. 3-5.

5. Həsənov E.L. (2012). Gəncə İmamzadə türbəsi (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). 1-ci nəşr. Bakı: Elm və təhsil, 268 s.

6. Hasanov E.L. (2014). Innovative basis of research of local handicraft branches of Ganja of the second half of XIX – beginning of XX centuries. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, vol. 5, № 23, Part IV, pp. 2359-2362. Doi:10.5901/mjss.2014.v5n23p2359

7. Əfəndiyev R.S. (1976). *Azərbaycanın dekorativtətbiqi sənətləri*. Bakı: İşıq.

8. Əhmədov F.M. (2007). *Gəncənin tarix yaddaşı*. Gəncə: Elm.

9. *Gəncənin məhəllə adları* (1978). *Elm və həyat jurnalı*, №10.

10. Hasanov E.L. (2015). Multidisciplinary approach to investigation of the basic handicraft branches of Ganja till the XX century. *ISJ Theoretical & Applied Science* 1(21): 7-15. DOI: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2015.01.21.2>

11. Hasanov E.L. (2015). To the Question on Research of Craftsmanship Traditions of Ganja of XIX – First Half of XX Centuries. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, vol. 6, № 1, Part S1, pp. 433-437. Doi:10.5901/mjss.2015.v6n1s1p433

12. Həmidova İ. (2000). *Azərbaycan parça sənətinin tarixi inkişaf yolları*. Elmi axtarışlar, VIII tomlu, Bakı.

13. Həsənov E.L. (2015). Gəncə İmamzadə türbəsi ənənəvi multikulturalizm abidəsi kimi. Qafqazda mədəni-dini irsin qorunması mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, 2015, pp. 117-120.

14. Həvilov H.A. (1991). *Azərbaycan etnoqrafiyası*. Bakı: Elm.

15. Гасанов Э.Л. (2015). Об инновационных результатах историко-этнографического исследования художественной керамики древней Гянджи. *Новый университет Актуальные проблемы гуманитарных и общественных наук*. № 8-9 (53-54). DOI: 10.15350/2222-1484.2015.8-9

16. Məmmədov F.N. (1976). XIX əsrdə Gəncə şəhərinin ərazisi, əhalisi və idarəsi (1868-ci ilə qədər). *Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası)*, №3, pp. 30-37.

17. Mustafayev A. (2001). *Azərbaycanda sənətkarlıq*. Bakı: Altay.

18. Smith W.B., Hasanov E.L. (2013). Importance of handicraft traditions in investigation of history of urban culture in Ganja. *ISJ Theoretical & Applied Science* 11(7): 61-66. doi: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2013.11.7.10>

19. Tərhanov M., Əfəndiyev R. (1960). *Azərbaycan xalq sənəti*. Bakı: Uşaq gənc nəşr.

SUMMARY

Ganja Imamzadeh Tomb as an Ancient Multiculturalism Monument

In the presented scientific article the basic features of ancient historical-architectural monument – Ganja Imamzadeh tomb is investigated as the multiculturalism sample for the first time. Also on the basis of academic sources, historical materials are researched the various characteristics of this old complex.

ORXAN PAŞA

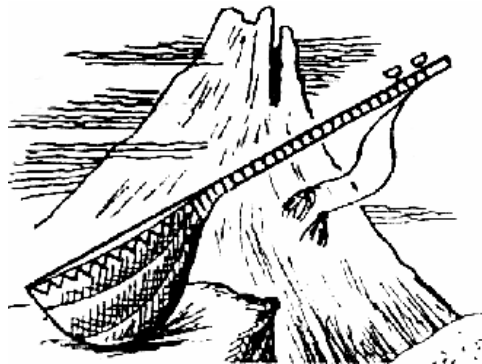
SAZ BAŞINA DÖNDÜYÜM

*Səhər mehi yamacları dolandı,
Havalandı yaz başına döndüyüm.
Gül yanaqlar lalə-lalə allandı,
Qəsdə durdu qız başına döndüyüm.*

*Ağ çiçəklər bələndilər gümüşə,
Axar sular ay nurunda bir şüşə.
Bəndə saldı bəndələri bənövşə,
Hər yan oldu naz başına döndüyüm.*

*Ala gözdə şirin yuxu gözəldi,
Kaman qaşda müjgan oxu gözəldi.
Nazın-duzun, vallah, çoxu gözəldi,
Gəl eyləmə az, başına döndüyüm.*

*Orxan Paşa, nə var bunu bilməyə,
Göz yaranıb könül qəmin silməyə.
Gözəl günü gözəl-gözəl bölməyə
Çağır gəlsin saz başına döndüyüm...*

İSBN 1137

Jurnalın üz qabığını
hazırlayan rəssam:

Vaqif UCATAY

İngilisdilli mətnlərə
məsul:
Kompüter tərtibatçısı və
dizayner:
Texnoloq:
Kompüter yığıcısı:
Texniki redaktor:
Korrektor:

Ləman QASIMLI

Namiq VƏLİOĞLU

Nəriman RƏHİMOV

Yaxşıxanım HAŞİMOVA

Leyla ASLANOVA

Təranə VƏLİYEVƏ

Yığılmağa verilib: **20.10.2017**

Çapa imzalanıb: **10.11.2017**

Kağızın formatı: **70x100 1/8**

Sayı: **750 nüsxə**

Qiyməti: **5 manat**

Ünvan: Bakı şəhəri, Zahid Xəlilov, 38